

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОЙЙ номидаги ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

Қўлёзма ҳукукида
УДК - 821.512.133 (092) Қодирий

КАРИМОВ Баҳодир Нурметович

**XX АСР ЎЗБЕК АДАБИЁТШУНОСЛИГИДА
ТАЛҚИН МУАММОСИ**

(қодирийшунослик мисолида)

10.01.02 – Ҳозирги миллий адабиёт (ўзбек адабиёти)

10.01.08 – Адабиёт назарияси

**Филология фанлари доктори илмий даражасини
олиш учун тақдим қилинган диссертация**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И

ТОШКЕНТ – 2002

Тадкикот Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети «Ҳозирги ўзбек адабиёти» ҳамда «Жаҳон адабиёти ва назарияси» кафедраларида бажарилган.

Расмий оппонентлар:

Ўзбекистон Республикаси фан
арбоби, филология фанлари доктори,
профессор **С.МИРВАЛИЕВ**,

филология фанлари доктори,
профессор **Б.САРИМСОҚОВ**,

филология фанлари доктори
Б.ЙЎЛДОШЕВ.

Етакчи илмий муассаса: -

Низомий номидаги Тошкент Давлат
педагогика университети

Ҳимоя 2002 йил «24» май соат 14⁰⁰ да Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти ҳузуридаги фан доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияларни ҳимоя қилиш бўйича Ихтисослашган Д 015.04.01 рақамли илмий кенгаш йиғилишида ўтказилади (700170, Тошкент, И.Мўминов кўчаси, 9-уй).

Диссертация билан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Асосий кутубхонасида танишиш мумкин (700170, Тошкент шаҳри, И.Мўминов кўчаси, 13-уй).

Автореферат 2002 йил «24» май да тарқатилди.

**Ихтисослашган илмий
кенгаш котиби,
филология фанлари доктори:**

 А. ЖАЛОЛОВ

Диссертациянинг умумий тавсифи

Мавзунинг долзарблиги

XX аср ўзбек адабиёти миллатнинг маънавий-эстетик камолотидан дарак берса, адабиётшунослик ва адабий танқидчилик илмий-адабий даражасини кўрсатади. Бугун миллий адабиётимиз тарихидаги муаммоларни ойдинлаштириш учун илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Айни чоғда, ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилиги тарихининг ҳам ҳақиқий манзарасини юзага чиқариш зарурати кун тартибиде турибди. «XX аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси» мавзунинг Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодиға муносабат асосида, яъни қодирийшунослик мисолида ўрганилиши ўша илмий тарихнинг яратилишида муайян хизмат қилади.

Абдулла Қодирий ҳақида ўнлаб китоблар, юзлаб адабий-танқидий мақолалар ёзилган. Уларда адиб ижоди турлича талқин қилинган. Айнан ана шу ҳолат «талқин муаммоси»ни ўртага қўяди.

Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодининг ўрганилиш тарихи, унга доир мақолалар ва китоблар талқин муаммоси нуқтаи назаридан махсус тадқиқ этилган эмас. Адибнинг эстетик олами, бадиий асарларидаги эстетик идеали, ёзувчининг бадиий талқини билан интерпретаторнинг илмий талқинлари мувозанати, талқинда биографик маълумотнинг ўрни, ҳукмрон сиёсатнинг адабий талқинга таъсири, талқиндаги вульгар социологизм ҳамда субъективизм ва бошқа катор масалаларнинг янгича илмий аспектда текширилаётгани мавзунинг долзарблигини кўрсатади.

XX аср ўзбек адабиётшунослигида, умуман, собиқ иттифокдаги миллатлар адабиётшунослигида бадиий асар талқини кўпинча давр сиёсатига мувофиқ бўлганлиги кўринади. Шу маънода адабиёт ва сиёсат жуфтлиги филология илмида ҳар вақт ёнма-ён келди. Хорижда эса ўзбек адабиёти, хусусан, Абдулла Қодирий, Чўпон, Фитрат ва Бехбудий ижоди бир оз ўзгача талқин қилинган. Мазкур тадқиқот масаланинг шу жиҳатиға ҳам тарихий-қиссий нуқтаи назардан эътибор қаратади.

Ўтган асрнинг 80-йиллари охирида, айниқса, Ўзбекистон Республикаси мустақиллигидан кейин миллатнинг мустабид сиёсат қурбони бўлган маънур шахслари, зиёлилар, олимлар, шоир ва ёзувчилар хусусидаги ҳақиқат очиқ айтила бошланди; матбуотда махсус идораларнинг архив ҳужжатлари асосида ёзилган мақолалар кўпайди. Адабий асарни, маълум бир ижодкор меросини, шахсиятини бутунлигича тушуниш ва тушунтиришда ўша ҳужжатлар муҳим аҳамият касб этади. Зотан, биографик маълумотларнинг илмий муомалаға олиб кирилиши нафақат бадиий асарнинг ўзини, балки унинг муаллифини, аниқ бир инсон қалбини, дарду дунёсини ҳис этишда ҳам аҳамиятлидир. Шу маънода мазкур

тадқиқотда дунё адабиётшунослигида ўзига хос йўналиш саналган биографик метод имкониятларидан қайсидир даражада истифода қилинади.

Бадиий талқин негизида юксак образли тафаккур, воқеликни санъат тилига кўчириш турса, илмий талқиннинг фалсафий-мантикий асосини дедукция ва индукция, синтез ва анализ, герменевтик доира ташкил қилади. Бироқ, адабиётшунослар ҳар доим бу қоидаларга амал этиб, илмий ҳақиқатни ўз ҳолича ёзишга имкон топа билмай, баъзан «эзои тили»ни қўллаганлар. Шу йўсинда сиёсийлашган талқинлардан чекланиб, бадиий асарнинг ҳақиқий эстетик моҳиятини намоён қилишга интилганлар. Ёзувчи бадиий талқинининг тўла равишда, барча ғоялари, қарашлари, фикрларига мос суратда илмий тилга кўчиши, илмий талқинда ўз ифодасини топиши адабий-эстетик ҳақиқатни юзага чиқаради; санъаткор ва олим орасида фикрлар мувозанати пайдо бўлади. Адабиётшунос асарнинг бадиий концепциясини тушуниб, муайян фалсафий-эстетик принциплар, илмий-назарий методлар асосида талқин қилса, ҳар доим моҳиятга яқин келади.

Шу сингари қатор масалаларни мантикий, изчил ва асосли равишда қодирийшунослик мисолида текшириш XX аср ўзбек адабиётшунослигининг умумий ва хусусий ҳолатини тасаввур этишда ниҳоятда муҳимдир. Бир томондан, қодирийшунослик тарихининг умумий манзараси майдонга келса, иккинчидан, назарий хулосалар чиқарилади; талқиндаги хилма-хиллик негизи, бадиий талқин ва илмий талқин мувозанати, бадиий асарни тушуниш ва тушунтириш, илмий талқин ва унга бошқа омилларнинг таъсири хусусида эътиборли мулоҳазалар билдирилади. Мавзу адабиётшунослигимиз тарихидан ибрат олиш ва ўз назарий қарашлари билан дунё адабиётшунослиги сари интилаётган ўзбек адабиётшунослигида илмий-эстетик диднинг шаклланиши учун ҳам долзарб саналади.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов ҳақли таъкидлаганидек, «Юртимизда Абдулла Қодирий асарлари кириб бормаган бирорта ҳам хонадон бўлмаса керак. У фақат ўзбекларнинг эмас, балки Туркистон халқларининг ҳам сеvimли адиби, озодлик ва истиклол куйчисидир».¹ Шу маънода илмий муаммонинг қодирийшунослик мисолида айнан мустақиллик шароитида тадқиқ этилиши ҳам ўзига хос эркин фикр айтиш имконини беради.

Тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари

Мазкур диссертацион ишдан кўзланган мақсад XX аср ўзбек адабиётшунослигидаги илмий талқин моҳиятини, бадиий асар талқинига вульгар социологизм ва ҳукмрон мафкура таъсирини, биографик маълумотнинг бадиий асарни, ижодкор эстетик дунёсини тушунишда қанчалик муҳимлигини, шунингдек, хориждаги қодирийшуносларнинг

¹ Каримов И.А. Биздан озод ва обод ватан қолсин. 2-том -Т.: Ўзбекистон, 1996. - Б.285-286.

карашларини, умуман, Абдулла Қодирий ижоди ҳамда ҳаётига оид илмий маънавларни текшириб, муайян илмий-назарий хулосалар чиқаришдан иборат. Бу мақсадни амалга ошириш учун қуйидаги вазифаларни жиддий тадқиқ этиш лозим бўлади:

- «талқин» атамаси ва унинг дунё адабиётшунослигидаги фалсафий-эстетик моҳиятини кузатиш;

- 20-йиллар илмий-адабий муҳида турли илмий йўналишлар пайдо бўлганлиги ва 30-йиллардан бошлаб, адабиётшунослик, адабий танқид ягона давлат сиёсати йўриғига мослаштирилганлигининг сабаб ва оқибатларини мавзу нуктаи назаридан ўрганиш;

- тоталитар адабий сиёсатнинг адабиётшуносликка ўтказган таъйини туфайли илмий-адабий тафаккурда жўнлик, юзакилик майдонга келганлигини кўрсатиш;

- давр сиёсатининг ўзгариши адабиётшунослик ва адабий танқидга, хусусан, қодирийшуносликка жиддий таъсир этганлигини текшириш;

- XX аср ўзбек адабиётшунослигида баъзи назарий баҳслар (социалистик реализм, ижодий метод масалалари) бевосита Абдулла Қодирий ижоди атрофида кечганлиги сабабларини ойдинлаштириш;

- бадиий асарга социологик, эстетик, психологик, биографик ёндашувлар орасидаги умумназарий муносабатни адабий талқин таълимоти нуктаи назаридан тадқиқ этиш;

- Абдулла Қодирий сатирик асарларининг янгича талқинлари адиб дунёқарашига, эстетик идеали ва турмуш тарзига нақадар мувофиқ келишини ўрганиш;

- биографик маълумотлар, замондошлар хотиралари, архив ҳужжатларининг адабий талқиндаги ўрни ва аҳамиятини кўрсатиш;

- хорижлик олимларнинг (Э.Олворт, Х.Мурфи, Э.Наби, З.Клайнмихел, И.Балдауф) талқинлари моҳиятини аналитик тадқиқ қилиш ва ҳ.к.

Дунё адабиётшунослигида герменевтикани адабий талқин таълимоти, талқин назарияси сифатида адабий танқидчилик ва адабиётшунослик учун назарий-методологик асос қилиб олишга уринишлар кучли. Герменевтика ўзбек адабиётшунослигига ҳам кириб келмоқда.¹ Юқорида айтиб ўтилган мақсад ва вазифаларни бажаришда назарий жиҳатдан герменевтикага доир русча, баъзан олмон тилидаги илмий адабиётларга мурожаат этилди.² Диссертация талқин муаммосини тадқиқ этар экан, кўпроқ адабий-илмий воқелик натижалари ва унинг сабаблари устида фикр юритади.

¹ Қаранг: Расулов А. Илмий таълимотлар. -Т.: Маънавият, 1998. -Б.53-54; Эркинов А. Герменевтика - матн талқини таълимоти. Жамият ва бошқарув. -1992. -№1; Қуронов Д.Х. Ҷўянов поэтикаси (назарий асарлари асосида). Филолог. фанлари доктори... дис. -Т.: 1998; Эркинов А.С. Алишер Навоий «Ҳамса»си талқинининг ХУ-ХХ аср маънавлари. Филолог. фанлари доктори... дис. -Т.: 1998. -Б.15-39; Расулов А. Ҳозирги ўзбек танқидчилигида таҳлил ва талқин муаммоси. Филолог. фанлари доктори... дис. -Т.: 2002.

² Боров Ю. Эстетика. -М.: 1988; Боров Ю. Искусства интерпретации и оценки. -М. 1981; Бохтин М.М. Эстетика словесного творчества. -М.: 1979; Гадамер Г.Г. Истина и метод. -М.: 1988; Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного. -М.: 1991; Jeremi Hawthorn Grundbegriffe modernen literaturtheorie. -Basel. 1994; Jürgen Schütte. Einführung in die literaturinterpretation. -Stuttgart-Weimar. 1997.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги

«XX аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси» дея номланган ушбу мавзу, аввало, масаланинг айна тарзда биринчи марта қўйилганлиги, мисол сифатида тадқиқот асосида яхлит ҳолатдаги қодирийшунослик турганлиги, илмий муаммо ечимида назарий-методологик жиҳатдан кўпроқ дунё адабиётшунослиги ва эстетикасидаги герменевтика таълимотига асосланиши, талқинда матннинг аҳамиятига ургу берилганлиги билан янгилик касб этади. Шунингдек, қадимги шарҳ илм оламидаги шарҳ, тафсир таълимотига оид фикр-мулоҳазалар, адабий талқин нуқтаи назаридан қодирийшуносликнинг энг асосий мазмун-моҳиятини ўзида мужассам этган хулосалар янгилик саналади. Вульгар социологик талқинлар хусусида фикр юритилган саҳифаларда баъзи манбалар¹, хориждаги қодирийшуносларнинг айрим илмий қарашлари, умуман, илмий-адабий муомалага биринчи марта олиб кирилди.

Санъат асарининг гоъвий-бадий моҳиятини тушуниш ва тушунтиришда нафақат филологик билим, балки ижодкор биографиясига тегишли маълумотларни, рамзий имзоларнинг асл ҳақиқатини, тарихий шарт-шароитни билиш психобиографик талқин учун муҳим бўлишини таъкидлаган хулосалар ишнинг янги жиҳатларидир. Қодирийшунослик тарихида ижтимоий-социологик, гоъвий-эстетик талқинлар билан бирга психологик, биографик, этик, структурал ёндашувлар кўзга ташланиши, уларни чуқурлаштириш зарурати борлигига доир хулосалар ҳам ишнинг янгилиги ҳисобланади.

Бадий талқин билан илмий талқин орасидаги мувозанатнинг бузилишига XX аср адабиётшунослигида кўпинча адабиёт ва сиёсат ўртасидаги муносабатлар сабабчи бўлганлиги, шунга қарамай, қодирийшунослик доирасида санъат асарининг поэтик моҳиятини очиб берган талқинлар юзага келганлиги хусусида ҳам эътиборли қарашлар илгари сурилди. Шунингдек, ишда Абдулла Қодирий романларининг ўзбек романчилигига таъсири, хронотопи, маълум бир маънавий-ахлоқий талқинига оид янгича қарашлар баён қилинган.

Тадқиқотнинг методологик асоси

Ишнинг методологик асосини фалсафий билиш назариясининг умумий қонуниятлари, адабиётшуносликдаги тарихий-қийсий принцип, социологик, биографик, психологик методларнинг назарий асослари ҳамда герменевтика таълимоти ташкил этади. Тадқиқотда илмий-назарий жиҳатдан дунё адабиётшунослиги ҳамда эстетик тафаккурида чуқур из қолдирган Г.Г.Гадамер, Р.Барт, М.М.Бахтин, Ю.Борев, Л.Шестов, Ш.Сент-Бёв, А.Моруа, Л.С.Выготский, М. Храпченко, Г.Гарин каби олимларнинг илмий қарашларига таянилди. Шунингдек, мазкур соҳа билан шуғулланган И.Султонов, Х.Ёқубов, М.Қўшжонов,

¹ Бузрук М. «Меҳробдан тён» Шарҳ ҳақиқати. -1929. -1,2 апрель.

О.Шарафиддинов, Л.Қаюмов, У.Норматов, Н.Каримов, Б.Назаров, Ҳ.Абдусаматов, С.Мирвалиев, Б.Қосимов, Б.Саримсоқов, А.Алиев, И.Мирзаев, А.Расулов, Б.Йўлдошев, Ҳ.Исмаилов, Ш.Турдиев, М.Махмудов, Д.Қуронов, А.Эркинов каби ўзбек олимларининг илмий ишлари ушбу тадқиқотни бажаришда ёрдам берди ва қодирийшуносликка дахлдорлари асосий манба вазифасини ўтади.

Тадқиқотнинг назарий ва амалий аҳамияти

Ушбу тадқиқотнинг хулосалари XX аср адабиётшунослигининг умумий, қодирийшуносликнинг хусусий ҳолатини тасаввур этиш, герменевтиканинг мухтасар тарихи, унинг назарий-методологик имкониятларини аниқлаш, илмий-адабий талқин ва муайян асарни баҳолашда санъатнинг азалий қонун-қоидалари асосида мантикий фикрлаш нақадар қийматли эканлигини ҳис қилиш, тушуниш, тушунтириш ва тушунишдан олдинги ҳолатда бадий матн ниҳоятда муҳимлигини уқиб олиш жиҳатидан аҳамиятлидир. Шунингдек, мазкур иш Абдулла Қодирий ижодининг талқини тарихини, қодирийшуносликнинг яхлитлашган тарихини, ўзбек адабий-назарий тафаккури даражасининг умумий манзарасини тасаввур қилишга ёрдам беради.

Тадқиқот натижаларидан олий ўқув юрлари ва мактаблар учун «XX аср ўзбек адабиёти тарихи», «XX аср ўзбек адабиётшунослиги тарихи» дарслик ва қўлланмаларини тузишда, ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигига, муайян ёзувчи ижодига тегишли махсус курс ва семинарларда фойдаланиш мумкин. Айни пайтда, магистрант талабаларга муайян адабий-назарий муаммо бўйича ихтисослик курслари олиб боришда ёрдам беради.

Тадқиқот объекти

Объект учун қодирийшуносликка доир манбалар, хусусан, С.Хусайн,¹ Миён Бузрук,² Ойбек,³ И.Султонов,⁴ М.Қўшжонов,⁵ С.Мирвалиев,⁶ И.Мирзаев,⁷ А.Алиев,⁸ У.Норматов,⁹ Ҳ.Абдусаматов,¹⁰ М.Махмудов,¹¹ Ҳ.Қодирий,¹² Н.Боқий¹³ сингари олим ва ёзувчиларнинг асарлари олинди. Лозим ўринларда Абдулла Қодирийнинг бадий асарлари ҳамда адабий-танқидий мақолаларига мурожаат этилди. XX аср

¹ Хусайн С. Уткан қуилар. Тошкент-Бoku. Ўзашр, 1931.

² Бузрук М. «Меҳробдан чаён» Шарқ ҳақиқати. -1929 -1,2 апрель.

³ Ойбек Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли. -Т.: ЎзССР фанлар комитетини нашриёти, 1936.

⁴ Султонов И. Абдулла Қодирий ижоди ҳақида. -Пьесалар, мақолалар. -Т.: ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1959.

⁵ Қўшжонов М. Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати. -Т.: Фан, 1966; Қўшжонов М. Қодирий -эркисизлик қурбони. -Т.: Фан, 1992.

⁶ Мирвалиев С. Ўзбек романи. -Т.: Фан, 1969.

⁷ Мирзаев И. Абдулла Қодирийнинг ижодий эволюцияси. -Т.: Фан, 1977.

⁸ Алиев А. Ўқовчиларнинг шир. -Т.: Фафур Фулом номидagi Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. Алиев А. Абдулла Қодирий. -Т., 1967.

⁹ Норматов У. Қодирий боғи. -Т.: Ёзувчи, 1995. Норматов У. «Уткан қуилар» хайрати. -Т.: Ўқитувчи, 1996.

¹⁰ Абдусаматов Ҳ. Танқидчи, тош отиш? -Т.: Фан, 1992. -88 б.

¹¹ Махмудов М. Талант ва ижод фалсафаси. -Т.: Фафур Фулом номидagi Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976.

¹² Қодирий Х. Отам ҳақида. -Т.: Фафур Фулом номидagi Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983; Қодирий Х. Қодирийнинг сўнги қуилари. -Ешлук. -1989. -№4, №5, №6, №7.

¹³ Боқий Н. Қўлнома. -Т.: Фафур Фулом номидagi НМБ, 1992.

Ўзбек адабиётига муносабат билдирган Э.Олворт,¹ Х.М.Мурфи,² Э.Наби,³ З.Клайнмхел,⁴ И.Балдауф⁵ каби олимларнинг баъзи илмий асарлари ҳам манба вазифасини ўтади. XX аср ўзбек адабиётшунослиги биргина қодирийшунослиқдан иборат эмаслиги ҳар кимга маълум. Шу боис талқин муаммосини янада теранроқ тадқиқ этиш учун ўрни-ўрни билан Фитрат, Чўлпон ва Абдулла Қаҳҳор ижодига доир илмий-адабий манбалар ҳам қиёсан кузатилди. Шунингдек, таъкидлаш жоизки, ўтган аср мобайнида Абдулла Қодирий ижодига жуда қўп олимлар, адабиёт муҳиблари ихлос билан қараб, мақолалар ёздилар. Шунингдек, кейинги йилларда баъзи номзодлик диссертациялари ҳам ҳимоя қилинди.⁶ Уларнинг ҳажмини, сон-саногини аниқлаб, библиография тузиш махсус амалий-илмий фаолият талаб этади. Биз тадқиқотнинг манбавий асоси учун қодирийшунослиқни мисол қилиб олар эканмиз, Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодига тегишли ҳар қандай катта-кичик манбага тўхталмай, энг муҳимларини саралаб ажратиш, фарқли талқинлар берилган манбаларни танлаш йўлидан бордик.

Ишнинг илмий жамоатчилик эътиборидан ўтishi

Диссертацион иш Мирзо Улутбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети «Ҳозирги ўзбек адабиёти» ҳамда «Жаҳон адабиёти ва назарияси» кафедраларида тайёрланди.

Мазкур тадқиқот асосидаги махсус курс маърузалари Ўзбекистон Миллий университети Ўзбек филологияси факультети талабаларига бир неча бор ўқилган (1999-2001). Мавзу бўйича Берлиндаги Гумбольдт университети ўзбек тили, адабиёти, маданияти ва тарихини ўрганаётган талабалар ҳузурида ҳам маъруза қилинган (1998 йил октябрь-ноябрь).

Тадқиқот юзасидан Ўзбекистон Миллий университетида ҳар йили ўтказиладиган анъанавий илмий анжуманларда, республика миқёсидаги адабиётшунослиққа бағишланган илмий конференцияларда маърузалар қилиниб, илмий жамоатчилик эътиборидан ўтказилди.

Диссертация Мирзо Улутбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети «Ҳозирги ўзбек адабиёти» ҳамда «Жаҳон адабиёти ва назарияси» кафедраларининг (2001 йил 26 сентябрь), ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти «Адабиёт назарияси» ва «XX аср ўзбек адабиёти» бўлимларининг (2002 йил 18 февраль) қўшма йиғилишларида муҳокама қилиниб, ҳимояга тавсия этилган. Шунингдек,

¹ Олворт Э. Ўзбек адабий эъёсати. Лондон-Париж. 1964.

² Мурфи Х.М. Абдулла Қодирий романиларининг ilk ўзбек адабий аънасаларига алоқаси. ДД. 1980. Вашингтон университети.

³ Наби Э. Ўрта Осиёнинг ўттиш даври адабиёти: 1909 йилдан 1932 йилгача тожик ва ўзбек бадиий прозаси. ДД. 1975. Колумбия университети.

⁴ Клайнмхел З. Шарқона ёшиш аънаъасининг ривожланиши. 1910-1934 йиллар ўзбек драма ва насрий асарлари тадқиқи. - Виссбаден. 1993.

⁵ Балдауф И. Ҳақиқат ахтариб // Миллий тикланиш. - 1998. - 20,27 октябрь.

⁶ Бобониёзов А. Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романида тасвирий воситалар ва тили бадиияти. ҚДА. - Т.: 1995; Маҳмудова Э. Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» романининг илмий ўзинга ҳослиги. ҚДА. - Т.: 1996; Маҳмудов С. Абдулла Қодирий ижодида ҳажвий характер муаммоси. ҚДА. - Т.: 1997; Ўлганова С. Ўзбек романчилигида ёрдамчи қаҳрамон ва унинг бадиий функцияси. ҚДА. - Т.: 1999; Қаҳрамонов А. «Меҳробдан қабри» романи поэтикаси. ҚДА. - Т.: 2000.

илмий семинарларда ҳам диссертация асосидаги маърузалар муҳокама қилиниб, очик ҳимоя учун тавсия этиш хулосалари берилган.

Диссертациянинг асосий мазмуни «Ўзбек тили ва адабиёти», «Жамият ва бошқарув», «Тафаккур», «Шарқ юлдузи», «Жаҳон адабиёти», «Гулистон», «ЎЗМУ хабарлари», «Тил ва адабиёт таълими» сингари журналларда эълон этилган йигирмадан ортиқ илмий мақолада ўз ифодасини топган.

Тадқиқотнинг тузилиши

Диссертация кириш, ҳар бири уч бобни камраб олган уч бўлим, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан таркиб топган.

Диссертациянинг асосий мазмуни

«Кириш»да тадқиқот мавзуининг долзарблиги, илмий янгилиги, мақсад ва вазифалари, объекти, назарий-методологик асоси, илмий ва амалий аҳамияти баён қилинган.

Диссертациянинг биринчи бўлими «Дастлабки талқинлар моҳияти: зиддият ва бирёқламаликлар» деб номланади. Унинг назарий-методологик қийматга эга бўлган «Талқин» атамаси» номли биринчи бобида дунё адабиётшунослиги ва фалсафасидаги герменевтика таълимоти хусусида фикр-мулоҳаза юритилган. Шунингдек, «талқин» сўзи истилоҳий ва луғавий жиҳатдан қиёсий тарзда изоҳлаб берилган.

Ғарчи «талқин» атамаси ўзбек тилидаги фалсафа, эстетик ва адабиётшуносликка оид луғат китобларидан махсус илмий истилоҳ сифатида ўрин олмаган бўлса-да, умуман «интерпретация» атамаси ёки русча «толкование» сўзининг мукобили ўларок тушунилади. «Талқин» сўзи герменевтика таълимотида истилоҳий мазмунда келади. Герменевтиканинг ўзи эса, ғарбда икки хил - 1.Матн талқини назарияси ва амалиёти; 2.Замонавий фалсафадаги оқимлардан бири маъносида изоҳланади.¹

Бадиий матнни тушуниш ва тушунтириш методологияси сифатида адабиётшунослик соҳасида хусусийлашганда герменевтика ўз фалсафий-назарий имкониятлари мавжудлигини намоён қилади. Бироқ, бу таълимот шаклланиш босқичида эканлигини ҳам назардан кочирмаслик лозим.²

Чунончи, немис олимлари герменевтикани айни фалсафий тушунчанинг тараққиёт босқичларидан келиб чиққан ҳолда ўз моҳиятига мувофиқ қўллайди. Бошқалар эса, масалан ҳатто англиялик, америкалик олимларнинг аксарияти герменевтикани оддий «интерпретация» маъносида ишлатади.³

«Герменевтика» атамаси этимологик жиҳатдан қадим грек афсоналарига бориб тақалади. Ривоятларга кўра, Олимп тоғидаги

¹ Современная западная философия. -М.: 1991. - С.74.

² Борев Ю. Эстетика. -М.: 1988. -С.430; Эстетика. Словарь, -М.: 1989. -С.59.

³ Hawthorn J. Grundbegriffe moderner literaturtheorie. -Basel. 1994. 117-120.

«илох»ларнинг амр-фармон ва хабарларини Гермес одамларга олиб келиб, тушунтириб, талкин эгиб берган. Қадим Рим мифларида бу вазифани Меркурий (Аторуд) бажарган. «Гермес» билан «герменевтика» орасидаги талаффузда ҳам, вазифадошлиқда ҳам яқинлик бор.¹ Қадимги юнон файласуф ва филологлари герменевтика асосида қадимги юнон шоирлари, энг аввало, Гомер асарларини талкин қилган, турли рамзларни шарҳлаганлар. Ўрта асрларда герменевтика Инжилни талкин этишда қўл келган.

Герменевтикани ижтимоий фан соҳасига назарий-методологик асос сифатида татбиқ этишда Ф.Шлейермахер (1768-1834), В.Дильтей (1833-1911), экзистенциалист М.Хайдеггер (1889-1976) каби файласуфлар катта хизматлар қилган.² М.Хайдеггер шогирди Г.Г.Гадамер (1900-1991) герменевтика билан махсус шуғулланган ва ўзигача бўлган қарашларга анча батафсил муносабат билдирган олимлардан биридир. «Герменевтика - бу амалиётдир, - дея ёзади Г.Г.Гадамер. - Ҳақиқатни ёлғиз бир одамгина англаб олиши ва бу ҳақда бошқаларга хабар бериши мумкин эмас. Бу герменевтиканинг фундамента асосидир».³

Алоҳида олинган сўз гап таркибига, гап эса матн таркибига, матн ёзувчи асарлари таркибига, ёзувчининг ижодий маҳсули бутунни ташкил қилиб, қандайдир жанр ёки умуман адабиёт таркибига киради. Иккинчи томондан, матн бир бутунлигича ёзувчининг маънавий дунёсига алоқадор. Демак, тушуниш ана шу объектив ва субъектив жиҳатлар қамровида тўлиқ намоён бўлиши мумкин.

Ижодкор қаламига мансуб ҳақиқий санъат намунаси - мўъжизакор бадий асар - матндир. Матн йўқ жойда тушуниш ва тушунтириш, талкин ва таҳлил хусусида гап бўлиши мумкин эмас. Матн объектив оламнинг субъектив инъикоси, тушунчалар ифодасидир. Бадий асар матни - талкин объекти. Адабиётшунос ва мунаққид шу манбани талкин этади. Ҳар қандай бадий асар ўз субъекти (ёзувчиси, ижодкори)га эга бўлганидек, ҳар қандай илмий тадқиқотнинг ҳам ўз субъекти (ёзувчиси-тадқиқотчиси) бўлади. Демак, иккиламчи бир объект юзага келади. Қолаверса, ижтимоий фан соҳасининг энг муҳим хусусияти ҳам шу - яъни ғоялар ҳақида ғоялар, сўзлар ҳақида сўзлар, матнлар тўғрисида матнлар ёзилади.

Танқидлар танқид этилади, талқинлар талқин қилинади.

Тушуниш бир томондан матн моҳиятини, иккинчи томондан талқин этувчининг маънавий дунёси ва билимини кўрсатади. Тушуниш икки қирралидир. М.М.Бахтин ибораси билан айтганда, «диалогично»,

¹ Борев Ю. Эстетика. - М.: 1988. - С. 430.

² Западная современная философия. - М.: 1991. - С. 249-250.

³ Гадамер Г. Г. Актуальность прекрасного. - М.: 1991. - С. 8.

унда иккита онг, икки субъект иштирок этади. Тушунтиришда эса бир онг, бир субъект ўзини намоён қилади.¹

Тушуниш талқин жараёнининг ижодий натижасидир. Талқин - тушуниш ва тушунтириш жараёни. Юқорида айтганимиздек, адабиётшунос ва адабий танқидчилар бадиий асар матни билан иш қўради. Муסיқашунос эса икро этилаётган куйни, санъатшунос расмларни, таржимон фикрларни, ҳуқуқшунос юридик қонунларни, актёр драматик образларни, театршунос сахнани, математик олим формулаларни талқин этади.

Гарчи жуда кўп ўзбек адабиётшунослари гермисневтиканинг қайсидир принципларини ўз илмий фаолиятларида қўлласалар ҳам, ўша фикрлаш тарзи, гипотезалари, таккослари, ҳукм ва ҳулоса чиқариш усулларининг қайсидир жиҳати герменевтик тафаккурга дахлдорлигини ҳаёлларида ҳам келтирмайдилар.

Чунки биз яқингача диалектик материализм фалсафасидаги гносеология - билиш назариясини чуқур ўрганганимиз ҳолда гермисневтика - матн талқини таълимотининг жаҳон илм-фанидаги атамасидан ҳам аксар ҳолатларда беҳабар қолдик. Шу сабаб ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигида бу атама кам учрайди.²

Маълумки, адабиётшунослик ва адабий танқид ўтмиш шарқ маданиятида хилма-хил шаклларда мавжуд бўлган.³ Бирок бир савол тугилади: ўрта асрлар гарб илм оламида Инжил матнини талқин қилиш воситаси бўлган герменевтикага мос келадиган илм шарқ халқлари маданияти тарихида мавжудми?

Бунга жавобан беихтиёр Қуръони Карим тафсирлари, Ҳадиси Шариф шарҳлари ҳаёлга келади. Мусулмон - шарқ дунёсида мазкур Муқаддас Китоб муносабати билан хилма-хил йўналишдаги кўплаб тафсирлар майдонга келгани ҳақиқатдир. Зотан, «...талқин мусулмон шарқида Қуръон тафсирларидан бошланади».⁴

Тафсирларнинг эса турлари кўп.

Бу хусусда Ибн Касирнинг «Тафсирул Қуръонил Аъзийм» асарига доктор Абдураҳмон Муръашший ёзган муқаддимада куйидаги маълумотлар мавжуд.

1. Луғавий тафсир. Бунда Қуръоннинг тилига, наҳвий жиҳатларига аҳамият берилган.

2. Ақлий тафсир. Бунда Қуръони Карим ҳукамо ва донишмандларнинг сўзлари асосида шарҳлашга эътибор қаратилади.

¹ Каранг. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. -М.: 1979. -С. 364-365.

² Хотамов Н. Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изохли луғати. -Т.: Ўқитувчи, 1983. -Б.81-82; Расулов А. Танқидчилик уфқлари. -Т.: Фафур Булом номидagi Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. -Б. 38-40.

³ Султон Н. Адабиёт назарияси. -Т.: Ўқитувчи, 1980. -Б.32-34; Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи, X-XIX асрлар. -Т.: Ўзбекистон, 1993.

⁴ Орқинов А.С. Источники интерпретации «Хамса» Алишера Навои в XV-XIX вв. АДД. -Т.: 1998. -С. 16-17.

3. Фикҳий тафсир. Бунда кўпроқ фикҳга оид ҳукмларнинг манба ва далилларига аҳамият берилган.

4. Тарихий тафсирлар. Бу тур тафсир соҳиблари асосан Куръондаги аввал ўтган умматларнинг қиссаларига, маълумотларига эътибор қараган.

5. Фирқаларнинг тафсирлари. Бундай тафсирларни турли фирқалар ва фарқли ақида соҳиблари битишган. Улар Аллоҳнинг каломини ўз маънавларига мос равишда таъвил этишга ҳаракат қилган.

6. Мутасаввифларнинг тафсирлари. Бу ҳил тафсир эгалари тарғиб ва тарҳибга, ботиний сирлар ва рамзий ишораларни очишга жаҳд қилганлар.¹

Юнонча «hermeneukos» сўзида «тушунтирувчи» (разъясняющий, истолковывающий), «талқин этувчи» каби маънолар бор. Шунингдек, «интерпретация» атамаси ҳам латинча «interpretation» сўзидан олинган бўлиб, луғавий жиҳатдан «талқин этиш» (толкование), «тушунтириш» (разъяснение) маъноларини билдиради.² Шулар қатори айтиш керакки, «тафсир» арабча сўз. Унинг ўзаги «фасрун» - «тушунтирма» маъносини англатади. «Фасрун»дан ясалган «тафсирун» сўзи «тушунтириш» (разъяснение), «талқин этиш» (толкование), «шарҳ» (комментарий) каби луғавий маъноларга эга.³

Олимп тоғидаги «илоҳ»ларнинг хатларини ва Инжил матнини шарҳлаш учун ғарбда қўлланган герменевтика таълимоти билан Куръони Карим оятларини шарҳлаш ва тушунтириш тарзида вужудга келган илми тафсир орасида ҳам луғат, ҳам моҳият эътибори билан ўхшашлик бор. Айтиш мумкинки, шарҳда ҳам герменевтика ўзига хос шаклда мавжуд бўлган.

Фикримизча, илми тафсир ва илми шарҳ сингари шарҳ герменевтикаси муайян тараққиёт босқичларини босиб ўтиб, замонавий шарҳ адабиётшунослиги ва адабий танқидчилиги учун замин бўлган эмас. Бу илмлар ўзининг баҳс юритадиган мавзу доирасини кенгайтириб, ғарбда «силжиш» юз берганидек, бадий адабиёт илми доирасига кириб келмади. XX асрда ўзбек адабиётшунослари шарҳдаги анъанавий илмий таъомилларга эмас, балки ғарб олимларининг илмий-адабий мезонларига мурожаат этишга мажбур бўлдилар. Нима бўлганда ҳам, шарҳ герменевтикаси билан ғарб герменевтикасининг ўхшаш ва фарқли жиҳатларни қиёсан ўрганилиши лозим бўлган масалалардан биридир.

Айни чоғда, бадий матн объект бўлса, уни нафақат адабиётшунос, балки оддий китобхон ёки қандайдир ижодкор-санъаткор ўзича, муаллифнинг ўзи ёки унинг энг яқин кишиси (умр йўлдоши, фарзанди, қотиби) ўзича талқин қилади. Баъзан муаллиф ноҳақ танқидларга жавобан

¹ Абу Фидо Исмоил ибн Касир. Тафсирул Куръонил Ахзир. Байрут.: Дорул маърифат, 1984. -Б.17.

² Эстетика. Словарь. Политиздат. -М.: 1989. -С. 114.

³ Арабско-русский словарь. Том 2. -Т.: Камалак, 1994.

асарини ҳимоя қилиб, ўз бадиий-эстетик гоясини, образлари моҳияти ёки маълум бир баҳсли эпизодларни изоҳлайди (бунга Абдулла Қодирий ва Сотти Хусайн баҳслари мисол). Ижодкорга ҳамроҳ шахсларнинг талқинлари (Масалан: Эккерманнинг «Гёте билан суҳбатлар», Ҳ.Қодирийнинг «Оғам ҳақида», З.Саидносированинг «Ойбегим менинг» ва Ҳ.К.) чуқур илмийлик ва назарий умумлашмалардан кўра кўпроқ хотиралар, оилавий-маиший фактларга асосланган бўлади.

Ўтган юз йилликда чуқур илмий талқинлар мавжуд бўлганидек, афсуски, бирёклама ғайриилмий, вульгарлашган ва субъективлашган мақолалар ҳам майдонга келди. Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Фитрат ва бошқа машҳур ижодкорларнинг ҳаёти, дунёқараши, асарлари ва қаҳрамонлари хусусида ёзилган илмий асарларда ўша ҳолат кўзга ташланади.

Адабиётшунослик яқин ўтмишда методологик жиҳатдан марксизм-ленинизмга таянган бўлиб, ўша ижтимоий-сиёсий гоя таназзули билан методология ҳам тарихга айланди. Демак, адабиётшунослик методологик жиҳатдан янгиланиши лозим.

Дунё адабиётшунослиги диққат марказида турган герменевтика таълимотининг матнга мустаҳкам таяниш, бадиий матн моҳиятига мос фалсафий-эстетик ёндашиш, асардаги турли образларга ўзни қиёслаш каби қатор жиҳатларидан назарий-методологик асос сифатида фойдаланиш мумкин.

Ушбу бўлимнинг иккинчи боби «**20-30-йиллар муҳити ва «Ўткан кунлар» танқиди**» деб номланган.

20-йилларнинг мураккаб маънавий муҳитида шаклланган замонавий адабиётшунослик ва адабий танқидчилик матбуотда кўзга кўрина бошлаган ёш ижодкорларга ҳам, бадиий асарларнинг алоҳида нашрларига ҳам эътибор берар эди. Улар моҳияти жиддий текширилса, адабий жараён руҳияти, нисбаган эркин ижодий муҳит ва бегараз дастлабки талқинлар намоён бўлади. Биргина Абдулҳамид Чўлпон ижодига онд мақолалар силсиласи фикримизни тасдиқлайди.¹

Абдулла Қодирий эса, гарчи «Бахтсиз куёв», «Жувонбоз», «Улоқда» каби асарлари, айрим шеърлари ва айниқса, ҳажвий-публицистик чиқишлари билан оммага аллақачон танилган бўлса-да, 20-йиллар аввалида унинг ижоди махсус мақолалар учун мавзу бўлмади; махсус таҳлил ва талқин этилмади. Давр адабий кечимига доир умумтавсифий мақолаларда эса, албатта, талантли қалам соҳиблари каторида санаб ва у ҳақда йўл-йўлакай бир-икки жумла ёзиб ўтилди. Бу манба-маълумотлар Абдулла Қодирий ижодига бағишланган илмий ишларда деярли эсга олинмагани сабабли мазкур бобда Б.А.Пестовский, Абду-

¹ Қаранг: Б. Карим. Чўлпон ижодининг дастлабки талқинлари // ТошДУ хабарлари. -1998. -№4.

рахмон Саъдий, Али Исмоилзода, Неъмат Ҳаким, Вадуд Маҳмудларнинг мақолаларига қисқача тўхтаб ўтилади.

20-йиллар охири 30-йиллар бошларида янгича ижтимоий сиёсатга мос илмий-адабий муҳит яратиш йўлида ҳаракат этган Айн (Олим Шарафиддинов), Миён Бузрук, Сотти Ҳусайн, Жалил Бойбўлатов, Абдурахмон Саъдий, Отажон Ҳошим каби қатор шахсларнинг асарларида вульгар социологик талқинлар кузатилади.

Адабиёт ва санъатдаги вульгар социологизм ҳодисаси нафакат ўзбек адабиётшунослари, балки ўша даврдаги В.Шулятиков, В.Переверзев, В.Фричега ўхшаш рус олимлари ижодида ҳам мавжуд эди. Бундай ҳодисага ўша пайтлари жавоб ёзган шахслар ҳам бўлди.¹

Бадий асарни сийқа, бирёқлама талқин этувчи маданиятимиз, адабиётимиз тарихидаги вульгар социологизм учун синфийлик ва синфий кураш мезон эди. Бу мезон «академичи», «миллатчи», «майда буржуазия» вакили бўлган ижодкорларни бадном қилди, машъум қатлгоҳ сари етаклади. Бадий асарни ёзувчи идеалига тескари тушуниш ва ёзувчи шахсиятини қоралаш мақсадида тушунтириш илм-фанга мутлақо бегонадир. Зеро, 30-йиллар мунаққидлари учун ҳолис илмий талқиндан кўра сиёсий қарорлар муҳимроқ саналган. 20-йилларнинг охири ва 30-йиллардаги бу ҳолат бадий адабиёт устидан юритилган сиёсат, сўз эркинлигининг бўғилиши, нафис адабиётнинг партия қарорларини тарғиб-ташвиқ этадиган мафкуравий курулға айлантириш жараёни билан изоҳланади.

Айни муаммони илмий жиҳатдан изоҳлашда Абдулла Қодирий ижодини бирёқлама талқин қилган М.Шевердин, С.Ҳусайн асарлари тадқиқ этилди. Унга олимларимиз билдирган муносабатлар эътиборга олинди.

Тадқиқотда ўша дастлабки талқинларнинг айрим янгича қирралари ҳам очиб берилди. Зотан, С.Ҳусайннинг асл позициясини, талқин принципларидаги вульгарлашувни оқлаб ҳам, ёқлаб ҳам бўлмаганидек, унинг марксизмга самимий ишонганини ҳам, «Ўткан кунлар» романи табиатига хос айрим тўғри фикрлар айтганлигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Бир мисол. Сотти Ҳусайн ўз тадқиқотида айнан Абдулла Қодирий ўқишни тавсия этган Жўржи Зайдоннинг «Армануса» романи билан «Ўткан кунлар»ни таккослайди. Адабий таъсирни далиллашга интилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Жўржи Зайдон ва Абдулла Қодирий масаласи кейинги давр қодирийшунослари томонидан ҳам жиддий ўрганилди.²

Бадий асар талқинида 30-йилларнинг адабиётшунослари гўё марксизм таълимотига суянишди. Адабий танқидчилик бадий асарларда

¹ Розенталь М. Против вульгарной социологии в литературной теории. - М.: 1936. - С. 70.

² Мирзалиев С. Ўзбек романи. - Т.: Фан, 1969. - Б. 102-108; Мирзалиев С. Абдулла Қодирий ва Жўржи Зайдон. Адабий мерос. - 1992. - №1. - Б. 43-47; Махмудов М. Жўржи Зайдон ва Абдулла Қодирий. Талант ва ижод фалсафаси. - Т.: Фағур Фулад номидagi Адабиёт ва санъат нашриёт, 1976. - Б. 109-114.

«синфий кураш» нақадар намоён бўлганлигини текшириб, «жадид»ларнинг режаларини, «аксилинкилобчи»ларнинг, «миллатчи»лар ва «майда буржуазия вакиллари»нинг фаолиятини қоралаб чиқди. Гарчи қисман ҳақ гаплар, тўғри мулоҳазалар айтилган бўлса-да, бадий асарга ёндашувдаги ижтимоий-сиёсий талаб ўша айрим жиҳатларни босиб кетар эди. Ўша даврдаги мақолалар, рисоаларнинг мукаддимаси ёки хулосасида замон сиёсатининг илмий текширув учун тайёрлаб қўйган мезони, асарни тушуниш ва тушунтиришга оид йўлланмаси ёзиб ўтилган. Ижод аҳлини ҳушёрликка чорлаш, уларга йўл кўрсатиш бу адабий сиёсатга хос хусусиятдир. Бир мисол. С.Хусайн ёзади: «Умуман буржуа адиблари ва тарихчилари тарихий фактларни ўз мафкураларига мос қилиб олиб нотўғри таҳлил қиладилар. Аммо, уларнинг яратган асарлари ҳар ҳолда қисман даврдан маълумот берадилар. Масалан: А. Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи бизга октябрь кунлари ва унинг маҳкамланиши вақтидаги майда буржуазиянинг руҳини, фикрини очиқ тушунтиради».¹

Ойбек 1936 йилда «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» номли рисола ёзган. Рисоланинг ўша дастлабки нусхаси билан кейинчалик таҳрир қилинган нусхаси талкин жиҳатидан фаркланади. Мазкур икки нусха икки давр маҳсулидир. Тадқиқотда муаллифнинг руҳий аҳволи, тарихий муҳитнинг сиёсий ҳолати инобатга олинди. Зотан, Ойбекнинг аҳволи бу даврда яхши эмас эди, унга муносабат 20-йиллар охири 30-йилларнинг бошига келиб ёмонлашган эди. 1937 йилдан эътиборан Ойбекнинг ишдан ҳайдалиб, бир-икки йил ишсиз қолгани яна маълум.²

Илмий-адабий муҳитда ягона давлат сиёсий мафкураси ҳукмрон бўлгандан сўнг эса, 30-йиллардаги талкинларда яқраңглик, вульгарлашув, синфий ёндашув, бадий асар матнidan узоқлашув кучайди. Оқибатда ёзувчи, шоирлар шахси ва ижодига турли нолойиқ айбномалар тақалди.

Бу даврда қўпинча бадий асарлар замон талаби ва мажбуриятлари туфайли матнга мувофиқ келмаган ҳолда тушунтирилди. Баъзан эса тушунилган, ҳис этилган эстетик ҳодисанинг моҳиятига яқин келадиган айрим фикрлар ҳам айтилди.

Чинакам санъат намунасининг талқинига сиёсат аралашса, асар замонга мосланса, илмий ҳолислик йўқолади, эстетик моҳият очилмайди, герменевтик мувозанат бузилади. Гарчи аниқ бадий кашфиёт даражасига етган «Ўткан кунлар»дек санъат асарлари маълум бир макон ва замонда яратилса ҳам, бадий-эстетик қувватининг инерцияси билан замон ва макон сарҳадларини енгиб ўтади, абадийлик сари юз тутади.

¹ Хусайн С. «Ўткан кунлар». Тошкент-Бoku. 1931. -Б. 121-122.

² Ойбекнинг бошига тушган бу машаққатлар тўғрисида қarang: Сандносирова Зарифа, Ойбегим менинг. -Т.: Шарқ, 1994. -Б. 161-169. Хошимов О. Ўзбек пролетар адабиёти учун курашмак керак. -Аланига. -1930. -№7-8. 15 йил ичида ўзбек совет адабиёти. -Т.: Нафис адабиёт давлат нашриёти, 1934. -Б. 51.

Тадқиқотнинг «Илмий талқиндаги тасдиқ, инкор ва зиддиятлар» дея номланган учинчи бобида адибнинг иккинчи романи талқини тарихига назар ташланган.

Маълумки, адибнинг иккинчи машҳур «Меҳробдан чаён» романи ҳам адабиёт муҳиблари қалбидан мустаҳкам ўрин олди. Асар дунёга келгандан бери китобхонлар томонидан севиб мутолаа қилинади; ишқий саргузаштлар, жасурана интилишлар, турли қаҳрамонларнинг зиддиятли кечинмалари, адолат учун кураш манзаралари такрор ва такрор ёдга олинади. Шунингдек, романнинг шакл ва мазмуни, образлар тизими ва тасвир жозибаси, тил ва услуби, умуман, асар борлиги ҳар вақт адабиётшунос олимларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этиб келди. Зеро, «Меҳробдан чаён»нинг ўзбек адабиётида ўзига хос ўрин эгаллаб келишининг ҳам, нисбатан умрбоқийлик даражасининг ҳам сабаби айнан роман турли даврларда турлича таҳлил ва талқинлар учун манба бўла олганлигидадир.

Ўзбек адабиётшунослигида «Меҳробдан чаён»га муносабат Ойбекнинг «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» рисоласи билан бошланганлиги таъкидлаб келинади. Аммо романнинг дастлабки талқини унинг нашрига санадошдир. 1929 йили «Шарқ ҳақиқати» газетасида Миён Бузрукнинг қодирийшунослар кўп ҳам аҳамият бермай келаётган¹ «Меҳробдан чаён» (Мавзуи, синфий туси ва тузилиши жиҳатидан текширилмишдур)» сарлавҳали мақоласи эълон қилинади.² Дарҳақиқат, иккинчи романнинг биринчи талқини шудир. 20-йиллар охири ва 30-йиллар адабий танқидчилигига хос қатор хусусиятлар М.Бузрукнинг ана шу «тўё, елдек келган-у, селдек кетган» (Х.Қодирий таъбири) мақоласида ҳам ўз ифодасини топган эди.

Ёзувчининг эстетик идеалини ҳам, асар моҳиятидаги нафосатни ҳам аниқ-тиниқ тушунган ҳолда, сиёсатнинг монсеъликлари туфайли уларни тушунтиришнинг имкони бўлмаса, албатта, ғайритабиий талқинлар пайдо бўлади.

«Меҳробдан чаён»нинг 60-80-йиллардаги талқинларида Анварнинг қуйи табақадан танланиши Абдулла Қодирий дунёқарашидаги ижобий, эволюцион ўзгариш эканига қайта-қайта ургу берилди. Адиб иккинчи романини ёзиши билан баъзи бир «ғоявий-бадий маҳдудликдан» қутулгани, юксак камолотга эришгани эътироф этилди. Бироқ, 1929 йили айнан «Ўткан кунлар»га қиёсан иккинчи роман камолотидан М.Бузрукнинг кўнгли тўлмаган эди.

Хўш, бундай фикрлар, кўра-била туриб бири эвазига бошқасини сунъий равишда юксалтириш кимга, нима учун зарур бўлиб қолди? Бу

¹ Бу манба Ш. Турдиевнинг «Абдулла Қодирий меросини ўрганиш тарихидан» («Адабиётшунослик ва тилишунослик масалалари», 2-китоб, -Т.: Фан, 1961.-Б. 74-83.) номли мақоласида ҳамда Х. Қодирийнинг «Отам ҳақида» (-Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.-Б. 138.) деган китобида тилга олинган, ҳоло.

² Бузрук М. «Меҳробдан чаён» // Шарқ ҳақиқати. -1929. -1,2 апрель.

замонабоп мулоҳазалар А.Қодирийни «суяш», «ҳимоя қилиш» учун айтилаётган эдими? Давр ўтиши билан адибнинг марксчи-ленинчига айланиши борганлигини таъкидлаш моҳиятида ижодкорни эъзозлаш нияти яширинган эдими? Манбаларга кўра, Абдулла Қодирий аллақачон оқланган, унинг шахси ва ижодий мероси узра кезиб юрган баҳайбаг қора булутлар аллақачон тарқаган эди. Балки давр ва сиёсат тақозосига кўра адиб ижодидаги «социалистик элементлар»ни айрим олимлар атайин бўрттиргандир. Аммо бу «атайинлик» кейинчалик баъзи олимлар талқинида дастуруламалга айланиб қолгандек таассурот беради. Улар «Меҳробдан чаён»нинг «Ўткан кунлар»дан ғоявий-бадиий юксаклигини қайта-қайта уқтирдилар.

Умуман, истегдодли адибнинг икки гўзал эгизак асарлари талқинлари қийинчиликларида бирини бошқаси эъзозига сунъий равишда камситиш ёки атайлаб ортиқча фазилатли қилиб кўрсатиш ўзини оқламаслиги маълум бўлди.

«Меҳробдан чаён» романининг мавзуи ҳақидаги сўзбоши асарни синфий нуқтаи назардан талқин этиш билан жуда кўп жиҳатдан боглиқдир. Роман устида тадқиқот олиб борган ҳар бир олим сўзбошини эътиборсиз қолдирган эмас. Балки романга шу муқаддима орқали кириб боришган. Аслида, қалтис давр кирдикорларини кузатиб турган ёзувчи эҳтиёт чораси юзасидан романи ўқишга «тўғри йўлланма» берувчи муқаддимани атай ёзган кўринади.

Эстетик воқеликка нисбатан бир ҳақиқат шуки, қачон ёзувчи ёки шоир ўзи ёзган асарнинг мазмун-моҳиятига, унда нимани ёзган-ёзмаганига муносабат билдира бошлаган нуқтадан эътиборан жозиба ортга чекинади. Чунки ижодкорнинг илгариги руҳий, ғайришуурий равишда тўлиб-тошиб ёзган ҳолати билан ақл юритиб ўзини-ўзи анализ қилаётган пайтдан кейинги ҳолати зинҳор мос келмаслиги мумкин.

Мавзуга қайтиб, фикрлашайлик. Роман ёзиб тугалланган. Унга охириги нуқта қўйилган. Қарангки, сўнгра «Романининг мавзуи тўғрисида» деган муқаддима битилган. Унинг таътига «Абдулла Қодирий (Жулқунбой), Тошкент, 5 февраль, 1928 йил» имзоси ва санаси қўйилган.

Орадан ўн кун ўтган: «Мирзо Анварнинг кийинги ҳаёти тўғрисида», деган сўнгсўз ёзилган ва унинг охирига «Абдулла Қодирий (Жулқунбой), Тошкент, 15 февраль, 1928 йил» тарихи битилган. Ҳар бир сўзга эътибори кучли адиб бу тадбири билан ўз романини «Сўзбоши» ва «Сўнгсўз» кўрсаткичлари орасига олиб, қўйилган ҳужумлардан ҳимоя қилишни ниятлаган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. «Сўнгсўз»да: «Мирзо Анвар Худойёрнинг қўли етмайдиган Тошкентда ўрис қўли остида» тиш, аммо жуда ҳам фақир яшаган...», жумлалари бор. Биз таъкидлаган ва муаллиф қавсга олган сўз бирикмасига эҳтиёт чораси, ҳимоя тадбири маъносини бериш мумкин.

Сўзбошини ўқиган талкинчилар эса романдан астойдил икки синф курашини изладилар. 30-йилларнинг мунаққидлари мукаддимадаги фикр исботини ичкаридан топа билмай, у билан матнни икки хилда кўрдилар. Абдулла Қодирий 30-йиллар мунаққиди назарида «янги мафкурага руҳан таниш ва йўлдош бўлиб етмаган» эди. Орадан йиллар ўтгач, «ёзувчи дунёкарашида ижобий эволюция юз бергани» маълум қилинди. Роман талкинига давр сиёсати ва давлат мафкураси нақадар кучли таъсир этгани шу қисдан ҳам кўриниб турибди.

Рус адабиётшуноси М.М.Бахтин муаллиф ва қаҳрамон масалаларини текшира туриб, бу муносабат уч хилда бўлишини айтган эди. Биринчи ҳолатда, ёзувчи ўз қаҳрамони устидан ҳукмронлик қила билмайди, уни бошқара олмай қолади; қаҳрамон ўз табиати мантигига кўра ечимга боради. Иккинчи ҳолатда, муаллиф қаҳрамонларни ўз идеясига тўла бўйсундириб олган бўлади, улар кўпроқ ёзувчи истагига биноан ҳаракат қиладилар. Учинчи ҳолатда эса, қаҳрамоннинг ўзи муаллифга айланади, гўё сахнада роль ўйнаётгандек шахсий ҳаёти хусусида ўзи эстетик мулоҳаза юритади.¹

Абдулла Қодирийнинг ижодий меросида, хусусан, «Меҳробдан чаён» романида бундай қаҳрамонлар бор, албатта. Аммо 60-80-йиллардаги адабиётшунослар «Меҳробдан чаён»га кўпроқ феодализмни, эксплуататорлар синфини фош қилувчи асар сифатини бердилар.

Хуллас, «Меҳробдан чаён» романи талкинидаги бирёқламалик, инкор ва зиддиятлар тарихий шарт-шароит, шунингдек, адабиётшунослар жасорати, дунёкараши ва умуман эстетик диди билан изоҳланади.

Тадқиқотнинг кейинги бўлими «Абдулла Қодирий ижоди талқинининг иккинчи босқичи» деб аталади. Бу бўлимнинг «Илмий-адабий муҳит ва ғоявий-бадий хулосаларнинг ўзгариши» номли биринчи бобида адиб асарларининг ўзгарган талкинлари бевосита ижтимоий-сиёсий жараёнларга боғлиқлиги таъкидланди.

Маълумки, адабиёт ва ижтимоийлик, адабиёт ва сиёсат XX аср адабиёти ва санъати учун ёндош тушунчалардир. Ижодкор томонидан яратилган асарнинг ижтимоий мазмуни, социал моҳияти нимани ташкил этади; қайси табақа манфаатига хизмат қилади, деган масала ҳам айнан ўша адабиётнинг жамият ва сиёсатга алоқадорлигининг бир қиррасини намоён этади.

XX аср ўзбек адабиётшунослиги тарихидаги талкин муаммосини тадқиқ этишда юқоридаги жараёнларни четлаб ўтиб бўлмайди. Зеро, бадий адабиётнинг йўналиши давлат идораларига, бадий асар талқини, таҳлили ҳамда баҳоси давр ва давлат мафкурасига, ҳукмрон сиёсатга алоқадорлиги айни ҳақиқатдир.

¹ Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М.: Изд. «Искусство», 1979. – С. 18-21.

Абдулла Қодирийнинг оқланиши, асарларининг қайтадан оммага тақдим этилиши уларнинг нафақат яроқли-яроқсиз, ғоявий жиҳатдан заррли-зарарсизлиги, балки ижтимоий-сиёсий муҳит об-ҳавосига ҳам боғлиқ эди. Адиб тўғрисида ўтказилган махфий текширувлар, мутахассис ҳамда ёзувчиларнинг яширинча берган маълумотлари замонага мосланган мулоҳазалар эди. Тадқиқотда шу масалага доир архив манбалари ҳам берилди; улардан талкинга алоқадор кўчирмалар келтирилди.

Аввало Иззат Султоновнинг чиқишларига эътибор қаратилди.¹ Айни чоғда, устоз қодирийшуноснинг талкин билан боғлиқ муҳим бир хотира-эътирофлари ҳам инobatга олинди. Олим Мухтор Авезовнинг маслаҳатини хотирлаб ёзади: «Бу сатрларнинг муаллифи билан суҳбатда Авезов бу ишни (Абдулла Қодирийни оқлаш масаласи-Б.К.) нимадан бошлаш ҳақида ҳам яхши маслаҳат берган эди: «Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» романида Россиянинг Шарққа нисбатан прогрессив роль ўйнаганини биринчи бўлиб кўрсатди: Отабекнинг Шамайга саёҳати ҳақидаги ҳикоясида бу фикр яхши ифода этилган. Қодирийни реабилитация учун ҳаракат бошланг ва мана шуни дастак қилиб олинг». Бу сўзлар айтилган маҳалда Россиянинг Шарққа нисбатан ижобий роли ҳар жиҳатдан бўрттириб кўрсатилар эди ва шу сабабли реабилитациянинг муваффақияти учун ишни Қодирийнинг хизматини намоёиш этишдан бошлаш у вақтдаги мураккаб шароитда ишнинг муваффақиятини таъминловчи фактор бўлиб қолди».²

Ҳақиқатан И.Султонов бу факторни маҳкам тутганлиги ҳарбий прокуратурага ёзиб берган ҳулосасида ҳам, матбуотдаги дастлабки чиқишида ҳам, шунингдек, «Ўткан кунлар»нинг 1958 йилги нашри сўзбошиси-ю дарсликлар учун ёзган махсус мақолаларида ҳам аниқ кўринади.

Адабиётшунос ва мунаққид бадиий асардаги мавжуд образларни, бадиий тасвир воситаларини, асарнинг сюжети, композицион қурилиши, ёндош санъат турлари ёки ёндош илм соҳаси билан алоқасини чуқур тушуниши ва баҳоли қудрат тушунтириши лозим. Чинакам санъат намунаси бўлган бадиий асар мазмун-моҳияти, асос-негизи, у ғоявий-бадиий жиҳатдан қандай бўлишидан қатъи назар, адабиётшунос-мунаққиднинг фикр майдонидир. Ёзувчи яратган бу майдонда мавжуд адабий-бадиий унсурлар устида батафсил фикр юритмасдан туриб, муаллифга «ақл ўргатиш» миссияси, ёзувчи олдига талаблар қўйиш ҳуқуқи ҳеч кимга берилган эмас.

Қолаверса, адабий танқиднинг вазифаси ёзувчи олдига қандайдир сиёсий талаблар қўйиш, асарида бўлмаган образларни излаб, танқидга қуч бериш билан белгиланмайди. Бунни дунё олимлари азалдан эътироф

¹ Султонов И. Ёзувчи Абдулла Қодирий ҳақида // Қишлоқ Ўзбекистон. -1956. -28 окт.

² Султонов И. Улкан адиб собқилари // Жаҳон адабиёти. -1997. -№ 2. -Б.166.

Сўзбошини ўқиган талкинчилар эса романдан астойдил икки синф курашини изладилар. 30-йилларнинг мунаққидлари муқаддимадаги фикр исботини ичкаридан топа билмай, у билан матнни икки хилда кўрдилар. Абдулла Қодирий 30-йиллар мунаққиди назарида «янги мафкурага руҳан таниш ва йўлдош бўлиб етмаган» эди. Орадан йиллар ўтгач, «ёзувчи дунёкарашида ижобий эволюция юз бергани» маълум қилинди. Роман талқинига давр сиёсати ва давлат мафкураси нақадар кучли таъсир этгани шу қисдан ҳам кўриниб турибди.

Рус адабиётшуноси М.М.Бахтин муаллиф ва қаҳрамон масалаларини текшира туриб, бу муносабат уч хилда бўлишини айтган эди. Биринчи ҳолатда, ёзувчи ўз қаҳрамони устидан ҳукмронлик қила билмайди, уни бошқара олмай қолади; қаҳрамон ўз табиати мантигига кўра ечимга боради. Иккинчи ҳолатда, муаллиф қаҳрамонларни ўз идеясига тўла бўйсундириб олган бўлади, улар кўпроқ ёзувчи истагига биноан ҳаракат қиладилар. Учинчи ҳолатда эса, қаҳрамоннинг ўзи муаллифга айланади, гўё сахнада роль ўйнаётгандек шахсий ҳаёти хусусида ўзи эстетик мулоҳаза юритади.¹

Абдулла Қодирийнинг ижодий меросида, хусусан, «Меҳробдан чаён» романида бундай қаҳрамонлар бор, албатта. Аммо 60-80-йиллардаги адабиётшунослар «Меҳробдан чаён»га кўпроқ феодализмни, эксплуататорлар синфини фош қилувчи асар сифатини бердилар.

Хуллас, «Меҳробдан чаён» романи талқинидаги бирёқламалик, инкор ва зиддиятлар тарихий шарт-шароит, шунингдек, адабиётшунослар жасорати, дунёкараши ва умуман эстетик диди билан изоҳланади.

Тадқиқотнинг кейинги бўлими «Абдулла Қодирий ижоди талқинининг иккинчи босқичи» деб аталади. Бу бўлимнинг «Илмий-адабий муҳит ва гоявий-бадий хулосаларнинг ўзгариши» номли биринчи бобида адиб асарларининг ўзгарган талқинлари бевосита ижтимоий-сиёсий жараёнларга боғлиқлиги таъкидланди.

Маълумки, адабиёт ва ижтимоийлик, адабиёт ва сиёсат XX аср адабиёти ва санъати учун ёндош тушунчалардир. Ижодкор томонидан яратилган асарнинг ижтимоий мазмуни, социал моҳияти нимани ташкил этади; қайси табақа манфаатига хизмат қилади, деган масала ҳам айнан ўша адабиётнинг жамият ва сиёсатга алоқадорлигининг бир киррасини намоён этади.

XX аср ўзбек адабиётшунослиги тарихидаги талқин муаммосини тадқиқ этишда юқоридаги жараёнларни четлаб ўтиб бўлмайди. Зеро, бадий адабиётнинг йўналиши давлат идораларига, бадий асар талқини, таҳлили ҳамда баҳоси давр ва давлат мафкурасига, ҳукмрон сиёсатга алоқадорлиги айтиш ҳақиқатдир.

¹ Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М.: Изд. «Искусство», 1979. – С. 18-21.

Абдулла Қодирийнинг оқланиши, асарларининг қайтадан оммага тақдим этилиши уларнинг нафақат яроқли-яроқсиз, ғоявий жиҳатдан заррли-зарарсизлиги, балки ижтимоий-сиёсий муҳит об-ҳавосига ҳам боғлиқ эди. Адиб тўғрисида ўтказилган махфий текширувлар, мутахассис ҳамда ёзувчиларнинг яширинча берган маълумотлари замонага мосланган мулоҳазалар эди. Тадқиқотда шу масалага доир архив манбалари ҳам берилди; улардан талкинга алоқадор кўчирмалар келтирилди.

Аввало Иzzат Султоновнинг чиқишларига эътибор қаратилди.¹ Айни чоғда, устоз қодирийшуноснинг талкин билан боғлиқ муҳим бир хотира-эътирофлари ҳам инobatга олиниди. Олим Мухтор Авезовнинг маслаҳатини хотирлаб ёзади: «Бу сатрларнинг муаллифи билан суҳбатда Авезов бу ишни (Абдулла Қодирийни оқлаш масаласи-Б.К.) нимадан бошлаш ҳақида ҳам яхши маслаҳат берган эди: «Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» романида Россиянинг Шарққа нисбатан прогрессив роль ўйнаганини биринчи бўлиб кўрсатди: Отабекнинг Шамайга саёҳати ҳақидаги ҳикоясида бу фикр яхши ифода этилган. Қодирийни реабилитация учун ҳаракат бошланг ва мана шуни дастак қилиб олинг». Бу сўзлар айтилган маҳалда Россиянинг Шарққа нисбатан ижобий роли ҳар жиҳатдан бўрттириб кўрсатилар эди ва шу сабабли реабилитациянинг муваффақияти учун ишни Қодирийнинг хизматини намоиш этишдан бошлаш у вақтдаги мураккаб шароитда ишнинг муваффақиятини таъминловчи фактор бўлиб қолди».²

Ҳақиқатан И.Султонов бу факторни маҳкам тутганлиги ҳарбий прокуратурага ёзиб берган ҳулосасида ҳам, матбуотдаги дастлабки чиқишида ҳам, шунингдек, «Ўткан кунлар»нинг 1958 йилги нашри сўзбошиси-ю дарсликлар учун ёзган махсус мақолаларида ҳам аниқ кўринади.

Адабиётшунос ва мунаққид бадиий асардаги мавжуд образларни, бадиий тасвир воситаларини, асарнинг сюжети, композицион қурилиши, ёндош санъат турлари ёки ёндош илм соҳаси билан алоқасини чуқур тушуниши ва баҳоли қудрат тушунтириши лозим. Чинакам санъат намунаси бўлган бадиий асар мазмун-моҳияти, асос-негизи, у ғоявий-бадиий жиҳатдан қандай бўлишидан қатъи назар, адабиётшунос-мунаққиднинг фикр майдонидир. Ёзувчи яратган бу майдонда мавжуд адабий-бадиий унсурлар устида батафсил фикр юритмасдан туриб, муаллифга «ақл ўргатиш» миссияси, ёзувчи олдига талаблар қўйиш ҳуқуқи ҳеч кимга берилган эмас.

Қолаверса, адабий танқиднинг вазифаси ёзувчи олдига қандайдир сиёсий талаблар қўйиш, асарида бўлмаган образларни излаб, танқидга қуч бериш билан белгиланмайди. Бунини дунё олимлари азалдан эътироф

¹ Султонов И. Ёзувчи Абдулла Қодирий ҳақида // Ўқимчи Ўзбекистон. -1956. -28 окт.

² Султонов И. Улкан адиб сўзбошлари // Жаҳон адабиёти. -1997. -№ 2. -Б.166.

этган. Масалан, француз олими Фердинанд Брюнетьер (1849-1906) «Адабий танқиднинг мақсади нима?» деган саволга талқин этиш, тавсифлаш ва тушунтиришдир, деган маънода жавоб беради.¹ Албатта, бири бирига якин бу тушунчалар бадий асар матнининг ички спецификаси билан боғлиқ.

Ҳар қандай ижодкорнинг давлат сиёсати доирасида эркин бўлиши, адабий талқинда марксизм нуқтаи назарининг устуворлиги коммунистик ғояга садоқат, социалистик реализм методини мустаҳкамлаш йўлидаги жонқуярлик - ҳамма-ҳаммаси ўз даврининг ғоятда долзарб масалалари саналган. Айни жараёнда кўркем адабиётни нисбатан кенгрок тушуниб, 30-йиллардаги вульгар социологик талқинларга танқидий ёндашувлар ҳам бўлди.²

Бу даврда Абдулла Қодирий ижодини талқин қилган манбалардаги илмий хулосалар жиддий ўзгарганлигини ва ҳатто баъзи олимлар бево-сита бадий асарнинг поэтик қийматини очишга интилганларини ҳам таъкидлаш жоиз.

Мазкур бўлимнинг иккинчи боби «Қодирий сатирасининг илмий талқинидаги муаммолар хусусида» деб номланган. Бунда адибнинг са-тирик асарлари талқини юзасидан янгича қарашлар баён қилинди, айни масала қодирийшуносликнинг таркибий қисми сифатида тидқиқ этилди.

Абдулла Қодирий ижодий меросининг муайян, эътиборли қисмини ҳажвий асарлар ташкил этади. Адиб аксар ҳолларда ўзининг ҳажвия, фелъетон ва ҳангомаларини шартли имзолар («мустаор имзо») билан эълон қилган. Хусусан, Жулкунбой, Мулла Жулкунбой, Калвак махзум, Тошпўлат тажанг, Думбул, Овсар, Шилғай каби имзолари машҳурдир.³

Жулкунбойнинг кичик асарларидаги пичинг, киноя ва шу каби ифода йўсинини англаш, тўғри хулосаларга бориш учун унинг даврини, унга ҳамнафас ижодкорларни, ҳатто ўша давр матбуотидаги турли жанр, турли савияли асарларни яхши билиш лозим бўлади. Адиб бир қатор ки-чик асарларини даврдош қаламкашларининг асарларига муносабат тар-зида битгани сир эмас. Демак, А.Қодирийнинг бу типдаги асарларини нафақат замонасидан, балки замондошларидан ҳам айрича талқин қилиш нисбатан бирёқламаликка олиб келиши мумкин.

Тадқиқотда Абдулла Қодирий ҳажвий асарларидаги халқ кулгиси масаласи дунёдаги машҳур «Кичик Цахес» (Гофман), «Гаргантюа ва Пантагрюэл» (Ф.Рабле) сингари асарларга қиёсан ўрганилди. Ф.Рабле маҳоратини, пичинг, киноя ва муболага воситаларини тадқиқ этган рус

¹ Брюнетьер Ф. Литературная критика. Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. Издательство Московского универ-ситета. 1987. -С. 97.

² Қарағ: Мирзалиев С. Ўзбек романи. -Т.: Фан, 1969. -Б. 128-135; Маҳмудов М. Талант ва ижод фалсафаси. -Т.: Бафур Ғулом номи-даги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1976. -Б. 92-114; Мирзев И. Абдулла Қодирийнинг ижодий эволюцияси. -Т.: Фан, 1977. -Б. 65-67.

³ Қодирий Х. Отин ҳақида. -Т.: Бафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. -Б. 32-38.

олими М.М.Бахтин халқ кулгиси шакллариини қуйидагича таснифлаб беради:

«1. Маросим ва томошага оид шакллар (халқ байрамлари, масхара-бозлик ўйинлари ва ҳ.к.);

2. Оғзаки ва ёзма шакллардаги турли-туман кулги асарлари (шу жумладан пародиялар);

3. Очиқ-чапанича нутқнинг ҳар хил шакл ва жанрлари (ҳақорат, қасам-онт ичиш ва ҳ.к.).

Гарчи турлича номланса-да, бу уч шакл борлиқнинг кулгига хос ягона моҳиятини ифодалайди. Айни чоғда, улар ўзаро мустаҳкам алоқада ва кўп жиҳатдан бир-бирини тақозо қилади».¹

Бу назарий фикр нафақат Франсуа Рабле ижодининг халқона моҳиятига, балки дунёдаги бошқа турли миллатларнинг кулги маданиятига ҳам мувофиқ келади. Чунончи, бирон миллат ёзувчиси ўз халқининг айни булоқларидан баҳраманд бўлмаслиги мумкин эмас.

Кулги - халқ ижоди. Ёзувчи халқдан олади ва халққа беради. Абдулла Қодирий Қалвак махзум ва Тошпўлат тажангни ҳам, Солиҳ махдум ва Ўзбек оймни ҳам ўз халқи ичидан топди. Характерларини умумлаштирди, сайқал берди, бадиий-поэтик либос кийдирди. Адибнинг турли суҳбатларда, давраларда «гап ўғирлаб» ўтиришининг боиси ҳам шудир.

Жаҳон эстетикаси тарихидан маълумки, кулгили ҳолат моҳиятида контраст-зиддият мавжуд. Масалан, Аристотель хунуклиқнинг гўзалликка, И.Кант ҳақирлиқнинг олижаноблик-юксакликка, А.Шопенгауэр бемаъниликнинг бамаъниликка, Гегель эса ёлғоннинг ҳақиқатга зидди-контрастида кулгили ҳолат асосини кўради. Ю.Борев ёзади: «Мабодо биз қутилмаганда бирор ножўя иш-киликни кўриб қолсак, табиийки, бу ўзига хос шўхлик ва ҳатто кулгини юзага чиқариши мумкин».³

Абдулла Қодирийнинг ҳажвияларида, хусусан, «характер кулгиси» намоён бўлган асарларида гоҳо хунуклик билан гўзаллик, баъзан сунъийлик билан табиийлик, гоҳида тубанлик билан олижаноблик тўқнаш келади. Зотан, ҳаёт-турмуш кирдикорларининг ҳажвий-бадиий талқини бусиз мумкин эмас.

Қодирий ҳажвий асарлари тадқиқида матндаги ҳар бир сўз, сўз бирикмаси, ҳар бир жумла ва белги ўз салмоғи-салоҳиятига эга. Талқинда йўналишни тўғри олиш учун ёзувчи дунёқарашдаги устувор ақидаларни, шунингдек, муаллифнинг бошқа бир асаридаги айни масалага муносабатини ҳам инобатга олмоқ лозим.

¹ Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. - М.: Худ. лит., 1990. - С. 9.

² Қаранг: Нодир Назаров. «Ган ўғирлаб» ўтирар эдилар Қодирий замондошлари хотирасида. - Т.: 1986. - Б. 42.

³ Борев Ю. Эстетика. - М.: 1988. - С. 82-83.

Жулкунбойнинг «Калвак махзум...» асари талқинлари кузатилганда баъзан жаҳон адабиётидаги Цахес (Гофман), Гаргантюа ва Пантагрюэл (Ф.Рабле) каби қаҳрамонлар характери эътиборга олинди. Албатта, Калвак махзум бу образларга қайсидир жиҳати - маъно-моҳияти, образ яратиш усули, шунингдек, кулгини юзага келтирувчи киноя, пичинг каби омиллар эътибори билан яқин туради. Эҳтимол, Қодирий Рабле ёки Гофмани ўқимаган ҳамдир. Аммо даҳоларнинг бадиий асар яратиш усуллари санъат оламида уйғунлашади, ўзаро яқинлашади ва алалокибат инсониятнинг абадий маънавий мулкига айланади.

Қодирий ҳажвиялари, айниқса, «Калвак махзумнинг хотира дафтаридан», «Тошғўлаг тажанг нима дейдир?» типидagi чуқур моҳиятли асарларининг 60-йиллардаги талқинларидан 90-йиллардаги талқинининг жиддий фарқланишини, аввало, давр имкониятлари билан, қолаверса, адиб дарди дунёсини англаш, тағмаёнони ҳис этиш, умумэстетик идеални тушунишда чуқурлашув жараёни кечаётгани билан изоҳлаш ўринли бўлади.

«Калвак махзум...»да саргузаштлар кўп ҳолларда қаҳрамон тилидан баён этилса, баъзан мактуб шаклида берилади. Шу маънода ундаги «сюжет бир оз саргузашт шаклида ривожланади».¹ Тўғриси, бунда ўз ички симметрия ва ёки параллелизмга асосланган мукаммал композиция йўқ. Бироқ, асарнинг шаклий бутунлигини қайсидир даражада мазмун, бадиий жозиба кучи таъминлайди.

Адибнинг халқ оғзаки ижоди, хусусан, кулги маданиятини нақадар теран билиши ҳажвияларида аниқ сезилади. Умуман, Жулкунбойнинг мазкур йўналишдаги асарларини халқ ижодиёти, халқ кулги санъати билан омухта таҳлил ва талқин этиш мақсадга мувофиқдир.

«Поэтик талқин қўлами ва айрим назарий қарашлар баҳси» дея номланган учинчи бобда ўша мустабид тузум шаронтида ҳам баъзи олимлар эстетик талқинлар ёзганлиги, шунингдек, адабиётшуносликдаги энг муҳим назарий баҳс-мунозаралар қодирийшунослик атрофида кечганлиги тадқиқ қилинди.

Чинакам бадиий асарни эстетик ҳодиса сифатида талқин ва таҳлил этиш санъат оламига абадий ҳамроҳдир. Жаҳон адабиётидаги «Шоҳ Эдип», «Илоҳий комедия», «Фауст», «Жиноят ва жазо», «Юз йил танҳоликда» каби асарларнинг поэтик моҳияти адабиётшунослар томонидан қайта ва қайта тадқиқ этилган. Шарқ адабиётидаги машҳур мумтоз асарлар бадиий оламга мурожаат ҳам мутахассисларнинг доимий машғулоти ҳисобланади.

Дунё адабиётида шундай асарлар мавжудки, улар бири бирини такрорламайдиган турлича талқинларга эга.

¹ Қўшонов М. Моҳият ва бадиият. -Т.: 1977. -Б.70.

Гарчанд бундай хусусият ёрқин бир суратда кўринмаган бўлса ҳам, ўзбек адабиётида айнан жозибadorлиги билан адабиётшуносларни ўзига ром этган асарлар бор. Абдулла Қодирий ижодига олимларимиз нафақат ижтимоият, гоё ва ёки биография нуқтаи назаридан, балки унинг асарлари бадиияти, поэтик моҳиятини кашф этиш учун ҳам ёндашганлар. Сир эмаски, айнан бир бадиий асар хусусида икки талқин юзага келган бўлса, улардан қай бири бадиий матн поэтикасига кўпроқ таянса, ўша талқин илмий ҳақиқатни нисбатан кўпроқ ўзида мужассам этади.

Адабиётшуносликда Абдулла Қодирий ижодининг санъат, бадиият, маҳорат жиҳатларини Матёкуб Қўшжонов поэтик талқин, имманентал анализ қилди. Унинг 1966 йили нашр этилган «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати» номли китоби бу давр адабиётшунослигида, хусусан, қодирийшуносликда муҳим ўрин тутди. Олим кўпроқ ёзувчининг маҳоратига, санъаткорлигига, воқеаларни баён этиш усулига, образлар табиатига, бадиий гоёнинг ифодаланиш шаклига, асарнинг композицион унсурларига, коллизия ва конфликт масалаларига эътиборни қаратди.

Бизнингча, «Ўткан кунлар» романининг поэтик талқинларида **хронотоп, тасодифий учрашувлар, бахтли тасодиф** каби адабий ҳодисаларнинг моҳиятига эътибор бериш ва айниса, жаҳон адабиётидаги айни ҳолатларга қиёсан ўрганиш ҳам жуда яхши самара беради.

Қадимги юнон романлари поэтикасини тадқиқ этган рус олими М.М.Бахтин улардаги воқеалар динамикасини ва замон (вақт) тушунчасини тасодифларга боғлайди. Юнон романларидаги бош қаҳрамонлар – етуқлик палласига кирган киз ва йигит тасодифан учрашади; бири бирини севиб қолади, турли-турли саргузаштлар оқибатида висолга эришади. Тасодифий учрашув ва висол оралигида ҳам бир дунё ҳодисалар баён қилинади. Юнон романи ана шу оралиқ воқеалари воситасида энциклопедик характер касб этади.¹

«Ўткан кунлар»да тасодифий учрашув, висол, ишқий саргузаштлар ва бир дунё тарихий оралиқ, аниқроғи, ёнма-ён ҳодисалар тасвири берилади. Аммо «Ўткан кунлар»да реализм кучли. Ёзувчи айтмоқчи, мазкур роман мумтоз адабиётимиздаги «Тоҳир ва Зухра», «Фарҳод-Ширин»лардан айнан шу жиҳати билан фарқланади.

Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъатига, поэтик маҳорати қирраларига диққатини қаратган талқинчилар – ҳатто С.Хусайн ва Ойбеклар ҳам – бош қаҳрамон психологияси билан табиат тасвири орасидаги параллел ёки зиддиятли ҳолатларни адиб ижодидаги ўзига хослик сифатида талқин қилганлар.

¹ Қаранг: Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. -М.: 1986. -С.123-135.

Шунингдек, адиб ижодиётидаги психологизмга бағишлаб ёзилган тадқиқотлар ҳам ишда илмий муомалага жалб этилди.¹

Агар ижодий методга дунё адабиётшунослиги нуктаи назаридан қаралса, бу ниҳоятда мураккаб масала эканлиги маълум бўлади. Негаки, соф ижодий метод йўқ. Баъзида адабиётшунослар эътирофидан адибнинг иқрори фарқланиши мумкин. Масалан, ижодини романтик кайфиятда бошлаган, «Бовари хоним»дек реалистик роман ёзган француз адиби Гюстав Флобер умрининг охиригача ўзини романтизм оқимига мансуб, дея ҳисоблаган.

Баъзида бир тоифа адабиётшунослар томонидан аниқланган муайян адибнинг ижодий методи иккинчи бир тоифа адабиётшуносларнинг мезонларига мувофиқ келмайди. «Тинч Дон», «Очилган қўриқ» романлари ҳамда қатор реалистик ҳикоялар ёзган М.Шолохов ижодини рус адабиётшуносларидан фарқли ўлароқ чех олими Иржи Франек «реалистлардан қўра модер-нистларга яқин» дея баҳолаган.

Чунончи, рус олими А.С.Бушмин методлар, адабий оқимлар тўғрисида фикр билдирар экан, улар орасидаги чегарани ажратиш олиш қийинчилиги ҳар доим бўлгани ва бундан кейин ҳам бўлишини айтади. Асл эстетик воқеликда методлар орасига аниқ чизиқлар тортиш мушкуллигини, кўпинча романтик, реалистик ва модернистик ижодий методлар уйғун бўлишини таъкидлайди.

«Икки ёки учта адабий йўналишларнинг ўзаро учрашиши ва чатишиб кетишидан юзага келган аралаш майдонлар кўпинча давомли, натижасиз ва баъзида кераксиз баҳс-мунозара мавзун бўлиши ҳам мумкин. Бундай баҳс-мунозара фақатгина тарихий давр ўтиши билан ҳал этилиши мумкин (кўп ҳолларда эса жумбоқлигича қолаверади)».²

Дарҳақиқат, Абдулла Қодирий романларининг методи борасида 70-йиллардаги назарий баҳсда ҳам айни ҳолнинг исботини кузатиш мумкин бўлди.

Абдулла Қодирийнинг уйғун ижодий методи масаласида қатъий, яқранг, охириги ҳулосани чиқариш мушкулоти асарларининг юксак бадиий-эстетик даражаси, чинакам санъат оламига дахлдорлиги билан изоҳланади. Айни чоғда, ҳар бир олимнинг айни адиб хусусида ўз ҳақиқати ҳам бўлиши табиийдир.

Қодирийшуносликдаги поэтик талқинлар, назарий масалалар, хусусан, ижодий методга тегишли баҳслар XX аср ўзбек адабиётшунослигининг кийёфасини кўрсатади. Ҳақиқатдан узоқ баҳслар - ўткинчи, чинакам адабий дурдоналар эса абадийдир.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, бадиий асарнинг илмий-назарий талқини - хоҳ у поэтик, психологик, хоҳ муайян назарий-

¹ Абдураҳмонова М. Руҳий таҳлил устаси. Сўз масъулияти. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрияти, 1986. -Б.208-264.

² Бушмин А.С. Методологические вопросы литературоведческих исследований. -Л.: Изд. «Наука», 1969. -С. 204.

методологик масала бўлсин, асл моҳиятни оидинлаштирган тақдирдагина адабиётшунослик тарихида ўз илмий қийматини йўқотмайди.

Тадқиқотнинг учинчи бўлими «Янгича талқинлар эҳтиёжи ва уларнинг илмий моҳияти» деб аталади. Мазкур бўлимнинг «Бадий-эстетик тафаккурнинг янгиланиши ва қодирийшунослик» номли биринчи бобида 80-йиллар иккинчи ярми ва мустақиллик давридаги янгича талқинлар хусусида сўз боради.

XX асрда кўпинча ижтимоий-сиёсий муҳитнинг ўзгариши билан бадий адабиёт ва санъатда ҳам, илмий йўналишларда ҳам муайян ўзгаришлар юз берди. Ҳаёғни, воқеликни бадий талқин қилишда, тарихни, тарихий шахслар фаолиятини тадқиқ этишда, бадий асарларнинг илмий талқинида ана шу воқелик ўз изини қолдирди. Фикр-мулоҳазалар, талқин, таҳлил ва баҳолар бир қутбдан иккинчисига кўчиб ўтди. Ўз вақтида арзимаган асари учун ноёб талант сифатида тавсифланган айрим ижодкорлар маълум пайтга келиб, диққат-эътибордан четда қолди. Ва аксинча, бир вақтлар қандайдир душманликда, бадбинликда, дарвешликда айбланиб, ёзган асарларини шахсиятларига қора тамғалар босилган ва ҳатто тинимсиз танқид қилинган истиснод эгалари пайти келиб, ҳолис баҳосини олди. Табиийки, бундай телба-тескари, шоҳ ва гадо ўйинлари баъзи адабиётшунос олимларни гангитиб қўйди. Қилган гуноҳлари учун очикдан очик тавба-тазарруъ этишни лозим кўрганлар ҳам бўлди.¹ Илмий жиҳатдан ўзининг нисбатан турғунлашган илмий-адабий фикрига, концептуал йўлига ва талқин принципларига эга адабиётшунослар бундай жараёни табиий қабул этдилар. Манфур, мустабид тузум шароитида ижодий эрксизлик туфайли эзопона тилда ёзган асарларидаги қарашларини моҳиятан давом қилдирдилар.

80-йилларнинг иккинчи ярми, 90-йиллар аввалида Русиянинг марказий матбуотларида, ошкоралик, қайта қуриш ва демократия шиорининг амалий татбиқи ўлароқ эълон этилган қатор мақолалар, халқ кўзидан яшириб келинган турли манбаларнинг чоп этилиши мавжуд қолипларни парчалади.² Руслардаги Л.Шестов, Д.Мережковский, З.Гиппиус, В.Солженицин сингари ижодкорларга эътибор кучайди. Пайдо бўлган маънавий бўшлиқ ўрнини шўролар замонида кам эътибор берилган ва асосан танқид қилинган тасаввуф, фрейдизм, экзистенциализм, сюрреализм, структурализм сингари адабий-психологик, иррационал фалсафий йўналишлар эгаллай бошлади. Воқеликка, адабиёт ва санъатга қарашлардаги яқрашлик ўрнига ҳурфикрлилик, ижод эркинлиги, фикрлар хилма-хиллиги (плюрализм) келди.

¹ Қаранг: Зокпиров М. Машраб олдидagi гуноҳим. Ёш ленинчи. -1990. -24 январь.

² Қаранг: Короленко В. Луначарскийга ёзилган хатлар. Шарқ юлдузи. -1989. -№6; Брыков В. Свобода слов. Литературная газета. -1990. -22 август. Горький М. Несвоевременные мысли. МСП «Интерконтакт», 1990; Ципко А. Хорошо ли наши принципы? - Новый мир. -1990. -№4; Бунин Н. Партиянинг олтинлари. -Т.: Шарқ, 1999.

Адабиётшунослик соҳасида катагонга учраган ижодкорлар мероси қайта баҳолана бошланди. Хусусан, миллий уйғониш даврига, Бехбудий, Чўлпон, Фитрат, Қодирий ижодига, мумтоз адабиётимиз моҳиятини ўзида мужассам этган ислом дини ва тасаввуфга жиддий эътибор берилди.

Бу давр қодирийшуносликда туб бурилиш даври бўлди. Адиб таваллуди муносабати билан мақолалар, илмий мажмуалар ҳамда рисоалар майдонга келди. Энг муҳими, қачонлардир Абдулла Қодирийнинг романларини ўқий туриб, ундаги миллий пафосдан руҳланган, аммо барча ҳис-эҳтирослари дилининг туб-тубида сақланган олиму уламоларнинг, шоиру шуароларнинг баҳри-дили очилди. Таъқиб, таҳдид ва таҳликадан омонликда қалам тебратиш имконияти пайдо бўлди.

Адабиётшуноснинг мукамал шаклланган эстетик позициясигина бадий асарга эстетик воқеа, санъат намунаси, маънавиятнинг кўркем обидаси сифатида қарашга имкон беради. Агарда инсонда бу ички дид-фаросат, гўзалликни англаш, ҳис этиш, тушунишдек неъмат бўлмаса, адабиётдек покиза майдонга, сўз салтанатининг олтин қасрига киришдан фойда йўқ.

Зотан, муҳитдаги сўз эркинлигининг тантанаси туфайли баъзи жиддий баҳс-мунозаралар бўлди. Тадқиқотда М.Қўшқонов («Қодирий - эркисизлик қурбони») ҳамда Ҳ.Абдусаматовлар («Танқидми, тош отиш?») орасидаги баҳсга ҳам илм-фандаги табиий ҳол сифатида қисқача тўхтаб ўтилди.

Адабиётшунос У.Норматов каламига мансуб янгича талқинларни ўрганиш жараёнида фарқли талқинлар моҳияти олимнинг эстетик дидига, баъзан ёшига ҳам боғлиқлиги таъкидланди.¹ Зеро, айни бир асарни ёш эътибори ила каттагина фарққа эга бўлган икки олим, адабиётшунос икки йўсинда талқин қилиши мумкин. У.Норматов билан ёш адабиётшунос М.Қаршибой талқинлари қиёсланган масалаларда шу жиҳатга эътибор берилди.²

Шунингдек, ишда «Мехробдан чаён» романидаги Солиҳ маҳдум образига доир А.Раҳимов³, М.Қаршибой,⁴ Ю.Шоназаров,⁵ Ҳ.Султонов⁶ каби муаллифларнинг баҳслари ҳам тадқиқ қилинди.

Демак, талқинда умумназарий, ижтимоий-сиёсий омиллардан ташқари, адабиётшунос-талқинчининг индивидуал назари ҳам, шахсияти, баъзан жинси ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Фикрий ҳилма-хиллик, сўз эркинлигига имконият юзага келган муҳитда бадий асарларни янгича талқин қилишга эътибор кучаяди.

¹ Норматов У. Қодирий бонн. -Т.: Ёзувчи, 1995. -Б.15-16, 43-63.

² Қаршибой М. Ишнинг муъжизалари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. -1998. -3 апрел.

³ Раҳимов А. Солиҳ маҳдумда нима гуноҳ? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. -1990. -3 август.

⁴ Қаршибой М. Солиҳ маҳдум фаршгами? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. -1990. -2 ноябр.

⁵ Шоназаров Ю. Яна Солиҳ маҳдум ҳақида // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. -1991. -25 ноябр.

⁶ Султонов Ҳ. Шоирона дарвешона бир маъно // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. -1991. -1 июнь.

Хатто адабиёт тарихида аниқ, реал илмий талқини, асар ғоясига, умум-пафосига муносиб таҳлили мавжуд бўлган ҳолатларда ҳам гоҳида, гарчи бир оз сунъийроқ туюлса-да, янгича фикр айтиш истаги пайдо бўлади. Бу истақ ҳосиласи, эҳтимол, қандайдир эътирозга, баҳс-мунозарага ёки қўллаб-қувватлашлар ва «воқелик чегараларига ҳужум» эканини уқтиришга сабаб бўлиши ҳам мумкин.¹

Шу маънода Абдулла Қодирий ижоди борасида янгидан-янги талқинларнинг майдонга келишини, уларнинг тасдиқланиши ёки инкор этилишини, улар устидаги баҳс-мунозараларнинг авж олишини ҳам илм оламидаги табиий ҳодиса сифатида қабул этмоқ жоиз.

Янгича шароитда Абдулла Қодирийнинг эстетик, руҳий дунёсига муносиб талқин ёзиш жараёни бошланди, махсус тадқиқотлар ҳам юзага келди. Шу ўринда филология фанлари доктори И.Ғаниевнинг «Рухий гўзаллик қисмати» рисоласини, А.Қаҳрамоновнинг «Меҳробдан чаён» романи поэтикаси» номли диссертациясини, шунингдек, филология фанлари номзоди У.Жўрақуловнинг «Ўзбек ойим нега «огма»?» деган мақоласини эслаш ўринлидир.²

Умуман олганда, XX асрнинг охириги ўн-ўн беш йиллиги оралиғида юзага келган янгича тафаккур ҳосилалари, янгича талқинлар ўзбек адабиётшунослиги тарихида, хусусан, қодирийшунослик соҳасида ўзининг жиддий изини қолдирди. Бу даврда эскича талқинлардан, қаҳрамонларни ижобий ва салбийга ажратиб таҳлил этишдан, айниқса, бадий асарга социалистик реализм методи асосида ёндашишдан, талқинлардаги бир ёқламаликлардан умуман воз кечилди. Бадий асарнинг поэтик моҳиятини, бадий қийматини намоён этиш йўлида эстетик, этик талқинларга, тил ва услубни тадқиқ этишга, мавжуд адабий дурдоналарни ўзаро қиёслашга ҳам эътибор берилди.

Хуллас, эътироф этиш жоизки, адабиётшунослигимизда талқин асар моҳиятига яқинлашди. Қодирийшунослик миқёси илмий-назарий жиҳатдан анча кенгайди. Ҳеч шубҳа йўқки, Абдулла Қодирий ижоди ўзбек адабиётшуносларининг бундан кейин чуқурлашиб борадиган социопсихологик, психобиографик, структурал талқинлари учун ҳам объект бўлади.

Ушбу бўлимнинг иккинчи боби «Биографик маълумот ва талқин» деб номланади.

Ҳар бир ижодкор, санъаткор ўзича бир олам экани маълум. Улар бири иккинчисини такрорламайди, бири бошқасидан фарқланади. Шу маънода ижод аҳлининг ўз ижод оламига муносиб дунёси, эътиқод та-

¹ Қаранг: Отахонов О. «Борса келмас»даги ҳазина. - Шарқ юлдузи. - 1987. - №4; Х. Дўстмуҳаммедов. Ёшунчақлик - эгулик ёки Абдулла Қодирийнинг орзуи; Н. Холиев. Янгиллик - анъананинг давоми; Фахриёр. Воқелик чегараларига ҳужум. - Шарқ юлдузи. - 1987. - № 10; С. Содик. Сўз санъати жозибаси. - Т.: Ўзбекистон, 1996. - Б.84-91.

² Ғаниев И. Рухий гўзаллик қисмати. - Б.: «Бухоро» нашриёти. 1994; Қаҳрамонов А. «Меҳробдан чаён» романи поэтикаси. Филология фанлари номзоди. ... диссертация. - Т. 2000; Жўрақулов У. Ўзбек ойим нега «огма»? - Ўзбекистон адабиёти ва санъати. - 2001. - 6 апрель.

янчлари мавжуддир. Ёзувчи ва шоирларнинг, умуман, санъаткорнинг таржimai ҳолини-биографиясини асарларида, айни чоғда, асарларини таржimai ҳолидан айрича тасаввур этиш мушкул. Зотан, дунё адабиёт-шунослигида масаланинг шу жихатини бўрттириб, уни муайян тизим ҳолатига келтирган биографик метод ҳам бор. Рус олими Юрий Борев бадий асарга шу метод татбикини «бадий асарни ёзувчи шахси оркали ўқиш услуги», деб атайди ва: «Санъаткорнинг индивидуал тақдири унинг ижодини талқин этишда калит вазифасини ўтайди», дея ёзади.¹ Албатта, адабиётшуносликдаги бу методга кўра ижодкорнинг шахсий ҳаёти, шахсияти, биографиясига ижодининг энг муҳим, энг асосий белгилар хусусияти сифатида қаралади. Бироқ, бу метод шўро адабиёт-шунослари томонидан кенг ишланмаган ва айнан «психобиография», яъни ёзувчининг психологик биографияси тарзида амалиётга татбиқ этилмаган. Бироқ воқеа-ҳодисаларнинг бадий талқинида ижодкорнинг руҳий кечинмалари, ҳаётининг тажрибалари инъикос қиладики, бу ҳақиқатни ҳеч ким инкор эта билмайди. Ёзувчи биографияси эса қайсидир йўсинда унинг асарларида ўз ифодасини топади. Ва қайсидир даражада санъат асарининг оригиналлигини таъмин этади. Ёзувчи ҳаётидаги ўзгаришлар, руҳий кечинмалар, дунёқарашидаги силкинишлар фонида бадий асарни талқин қилиш ўзининг ижобий самарасини беради, албатта.

Баъзан биографик маълумотлар бадий асар талқинини бутунлай қутилмаган, янги ўзанларга ҳам солиб юбориши мумкин. Ижод мевасини муаллифнинг маънавий-руҳий тафаккур дунёсидан айри тасаввур этиш қийин. Идрок қуввати кучсиз, ҳаёлот олами маҳдуд, маънавий-ахлоқий табиати тубан ва истёждодсиз кишилар бетакрор бадият дурдоналарини, ўлмас-абдий қаҳрамонларни юзага чиқаришига ишонгинг келмайди. Зотан, бадий асар мағнида, руҳиятида, пафосида қайсидир даражада (тўғрироғи, асосан) муаллиф-ёзувчининг ўзи марказий ўринда туради. Унинг турли-туман ижтимоий-сиёсий, маънавий-маиший, илоҳий-ишқий масалаларга қарашлари ўзи тасвирлаётган сиймолари маънавиятида акс этади. Шу маънода бадий асар матнини психобиографик йўсинда тушуниш ва тушунтириш ўз ижобий натижаларини бериши шубҳасиздир.

Зотан, Юсуфбек ҳожи, Отабек, Анвар, Қумушбиби, Раъно сингари қаҳрамонлари дунёсида акс этган бебаҳо маънавий қадриятлар Абдулла Қодирий маънавий-руҳий оламига бегона эмас, албатта. Ёзувчининг: «Артист бўлганимда эди, Отабек ролида ўзим ўйнардим... Негаки, Отабек характери мендан яхши билгувчи йўк...»² деган истаги асосида ҳам ўша руҳий бутунлик сезими бор.

¹ Борев Ю. Искусство интерпретации и оценки. - М.: 1981. - С. 56.

² Қодирий Х. Отин ҳақида. -Т.: 1983. -Б. 113.

Қолаверса, аини ҳолатга ўхшаш эътирофлар, далиллар дунё адабиётшунослигида мавжуд ҳодиса. Француз адибларининг кўплаб бадий-эстетик биографиясини ёзган Андре Моруа (1885-1967) Бальзак ижоди, унинг «Горио ота» романидаги Растиньяк образи устида тўхталар экан, бу образ ҳаммадан кўпроқ Бальзакнинг сифатларини ўзига олганлигини таъкидлайди. Далиллар келтиради.¹

Ҳабибулла Қодирийнинг «Отам ҳақида» номли китоби Абдулла Қодирий биографиясини ойдинлаштиришда муҳим аҳамиятга эга. Асар куйидаги манбаларга таянган:

1. Қодирий асарларидаги маълумотлар;
2. Баъзи «қолдиқ ҳужжатлар»;
3. Абдулла Қодирий ҳақидаги замондошларининг хотиралари;
4. Ўғилнинг ўз отаси ҳақидаги хотиралари.

Муаллифнинг ўзи китоб аввалида ёзиб қўйганидек, бунда «чуқур таҳлил ва илмий мулоҳазалар» берилмайди. Аини чоғда, бу манба Қодирий таржимаи ҳолининг «туғал баёни» ҳам бўла олмайди.

Шуни ҳам айтиш жоизки, 70-йилларда ёзилган ва нисбатан тўлдирилиб, 1983 йилда иккинчи марта нашр этилган бу китобда сўз эрксизлиги, сиёсий-мафкуравий шароит таъсири сезилади.

Бундан қатъи назар, гарчи қўлида туғал архив ҳужжатлари, адибнинг «қундалик хотира дафтари», бировлар билан шахсий ёзишмалари мавжуд бўлмаса-да, Ҳабибулла Қодирий отаси олдидagi фарзандлик бурчини чин юракдан адо этди.

Бадий асар учун жамиятдаги муайян шахслар прототип вазифасини ўташи табиий. Бироқ бадий қаҳрамонлар билан ҳаётдаги маълум бир шахслар орасига тенглик аломати қўйиш - бу адабиётшунослик илмига муносиб эмас. Аммо ёзувчининг ҳақ-хуқуқларини, қаҳрамон яратиш усулларини ҳеч бир кимса чегаралашга ҳақли эмас. Зеро, бадий образ воқеликдаги кимларгадир ўхшаб кетиши ҳам, улардан мутлоқ фарқланиши ҳам мумкин.

Ҳ.Қодирий «Отам ҳақида» китобида хотиралар, ҳужжатлар билан бир каторда муаллифнинг куйидаги такрорий эътирофлари ҳам бор. «Шуниси аниқки, муаллиф асарларидаги кўпгина шахслар, воқеалар ва ўринларни ўзи яшаган муҳитидан, маҳалласидан танлаган».² Муаллиф тахминича, Тошпўлат тажанг ва «Ўткан кунлар» романидаги Мутал полвон учун Мирза қассоб исмли қўшнилари, Ҳомид образи учун Мирсобир бойвачча деган қўшнилари, Ўзбек ойим учун Жосият бибиси прототип вазифасини ўтаган.

Ҳ.Қодирий «Меҳробдан чаён» романидаги Абдурахмон домла учун Абдулла Қодирий билан болаликда бирга ўйнаб, ўсиб улғайган, Бухоро

¹ Қаранг: Андре Моруа. Оппортунизм Бальзак. Жаҳон адабиёти. - 1999. - №9.

² Қодирий Ҳ. Ўша асар. - Б. 79.

мадрасаларида таҳсил олиб келган мулла Тўлаган исмли мунофиқнусха бир кишининг прототип бўлганлигини ёзади.

«Жосият бибимнинг шу сўзларини хотирлайман:

-Мулла Тўлаган Абдуллани динсиз, ўрис деб гап тарқатди. Мана, охир ўзи ким бўлди?

Бибимнинг бу сўзларидан мулла Тўлаган бир маҳаллар Қодирийга қарши иғво ҳам қўзғотгандек кўринади... Шу йўсин икки дўст ораларидаги иноқлик аста-секин совуқчиликка, бора-бора сабабини англаш қийин бўлган ҳасад-рақобатга айланади. Мадраса кўрмаган бир кимса кун сайин матбуотда обрў қозонсин-да, ўн йиллаб мадрасада ўқиб келган шундай катта мулла маҳалла имоми бўлиб юрсин!..».

Архив манбалари асосида ёзилган 90-йиллар қодирийшунослигига тегишли китобларда муҳим биографик маълумотлар учрайди. Набижон Бокийнинг «Қатлнома»² асари шу жиҳатдан эътиборга моликдир. Асар бевосита собиқ КГБ архиви манбалари асосида ёзилгани боис жанрига кўра «хужжатли қисса» деб аталган ва унга «Абдулла Қодирийни кимлар, қандай йўсинда, қаерда, қачон ва нима учун қатл қилган эдилар?» деган тагсарлавҳа қўйилган. Дарҳақиқат, «дилбар адибимиз Абдулла Қодирийнинг аччиқ қисмати акс эттирилган 976225-сонли» жиноятнома хужжатларини қамраб олган «Қатлнома»дан кўплаб саволларга қайсидир даражада жавоб топиш мумкин.

«Қатлнома»да бевосита Абдулла Қодирий «иши»га дахлдор Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Насрулла Охундий, Қурбон Берекин, Мўмин Усмонов, Назрулла Иноятгов, Ғози Олим Юнусов каби шахслар билан боғлиқ тарихий хужжатлар, юзлаштириш баённомалари кўп учрайди. Тадқиқотда мазкур манбалар ҳам талқин муаммосига алоқадорликда ўрганишга ҳаракат қилинди.

Шунингдек, адиб ҳаётининг сўнгги кунлари хусусида Хабибулла Қодирий ҳам архив хужжатлари асосида «Қодирийнинг сўнгги кунлари» («Ёшлик» журнали, 1989 йил, 4,5,6,7-сонлар) номли хотира қисса ёзди. Муаллиф таъкидлашча, мазкур асарида «Отам ҳақида» китобига кирмай қолган, ўша 70-80-йиллар сиёсати боис қиритилиши мумкин бўлмаган «кўпдан-кўп қизиқарли кўрган-кечирган, билган» воқеа-ҳодисаларни қаламга олади. Хотира қиссанинг ички тизими (структураси)да унга муҳим нукта бор:

1. Абдулла Қодирий хусусида илгари айта билмай қолingan «қалтис» хотиралар.

2. Архив манбалари асосида адибнинг сўнгги кунларига доир хужжатлардан қўчирмалар.

¹ Қодирий Х. Отам ҳақида. -Т.: 1983. -Б. 130-131.

² Бокий Н. Қатлнома. -Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт - матбаа бирлашмаси. 1992.

3. Сталинизм сиёсатининг қодирийлар хонадони, хусусан, муаллиф бошига ёдирган бало-офатлари баёни.

Қиссада бу уч масала ёритилар экан, ҳар доим Абдулла Қодирий сиймоси биринчи планда туради. Мазкур асарга У.Нормагов, А.Расулов, А.Алиев каби адабиётшунослар турлича муносабат билдирдилар.

Дунё адабиётшунослигида бадий асарга ижодкорнинг яшаш тарзи, шароити, муҳити, ишкий саргузаштлари, эътиқодий таянчлари, ҳаётида кечган турли ҳодисалар, кундаликлари ва шу каби бир канча унсурлар орқали ёндашадиган биографик метод кўпинча муваффақиятли натижаларга эришади. Жаҳон адабиёти тарихида ҳар босган қадами коғозларга муҳрланган донгдор санъаткорлар ҳаёти солномасини учратиш мумкин, албатта. Аммо бизда бундай манбалар асосидаги талқинлар дунё адабиётшунослиги даражасига етган эмас.

Ижодкор биографиясида, хусусан, Абдулла Қодирий таржиман ҳоли тавсифида унинг ўз қўли билан ёзган турли жанрдаги асарлари, замондошларининг хотиралари, фарзандлари томонидан битилган хотира асарлари ва айниқса, архив ҳужжатларида муҳрланиб қолган маълумотлар муҳим аҳамият касб этиши табиийдир.

Ушбу бўлимнинг «**Хорижлик олимларнинг илмий талқинлари**» дея номланган учинчи бобида чет эл олимларининг Абдулла Қодирий ижодига бўлган муносабатлари тадқиқ қилинди. Баъзи ўринларда турлича талқинларнинг сабаблари кўрсатилди ҳамда илмий таққослаш орқали муайян хулосалар чиқарилди.

XX аср ўзбек адабиёти намоёндаларининг ижоди баъзан собиқ иттифоқ миқёсидаги олимлар томонидан ҳам, баъзан рус олимлари томонидан ҳам ўрганилди. Бундаги эътирофлар, хусусан, қодирийшунослик доирасидаги фикр-мулоҳазаларда кўпроқ ўзбек романчилигининг майдонга келиши катта воқеа экани айтилади. Масалан, қозоқ ёзувчиси Мухтор Аvezовнинг: «Абдулла Қодирий (Жулкунбой) юксак романлар яратди. Унинг романлари 20-йилларда гўё текис саҳрода тўсатдан Помир тоғлари вужудга келгандай пайдо бўлди...», деган эътирофини кўпчилик яхши билади. Шу сингари мулоҳазалар бошқа қардош миллат ёзувчилари томонидан ҳам айтилган. Бундаги адиб новаторлигини, устозлигини улуғловчи фикрлар ўзбек адабиётшунослигида мавжуд қарашларга жуда ҳамоҳангдир. Шу боис бундан фарқли ўлароқ қодирийшуносликка оид нисбатан ўзгача, хориж олимлари томонидан битилган манбалар имкон доирасида ўрганилди.

Абдулла Қодирий сиймоси ҳам муҳожиротдаги туркий миллат вакиллари, шунингдек, ғарб ва Америка олимларининг назаридан четда турмади. 1929-1939 йиллар оралигида Мустафо Чўқай ўғли раҳбарлигида Париж шаҳрида «Ёш Туркистон» номли журнал нашр этилган. Унда

¹ Қарағ: Иноғомов Р. Қодирий жаҳон кезди. - Шарқ юлдузи. - 1994. - № 3-4

барча жадидларга жиддий эътибор қаратилганидек, баъзи мақолаларда Жулкунбойга ҳам муносабат билдирилди.¹

«Ёш Туркистон»нинг 1931 йилги 18-сонида Азимзода исмли муаллифнинг Машҳаддан ёзган «Ўткан кунларимиз» сарлавҳали бир мақоласи борки, Абдулла Қодирийга муносабат бу ўринда анча жиддий ва айбнома руҳидадир. 30-йилларда С.Хусайн, М.Бузрук сингари ўзбек мунаққидлари адибнинг «миллатчи», «майда буржуазия» вакили эканлигини ёзган, романларидан шўроча талабларни қониктирадиган манзаралар топа билмай айблаган бўлсалар, Азимзода Абдулла Қодирийни «бўлшавикларга сотилгон» ҳисоблайди; адиб романларини ўқиб, унга шундай айбни юклайди. Дарвоқе, бир ўринда Ботуни большевикларнинг ишончли хизматчиси, Миртемирни эса «бўлшавиклар манфаати учун шеърлар ёзди», «бўлшавик малайларидан», дейди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бу мақоладаги мулоҳазалар чуқур илмий-эстетик талқинлар натижаси эмас, балки мавжуд ҳокимият билан бир оз муросага келиб, ижод этаётган, таҳликалар ичида кун кечираётган миллий бир адибга нисбатан қуруқ асоссиз ҳужумлардир.

Қизик ҳолат. Айнан ўша тарихий даврда истеъдодли адибга нақадар қийин бўлганини тасаввур этиш мумкин. Ичкаридагилар уни «миллатчи»дан олиб, «миллатчи»га солган бўлсалар, ташқаридаги бир «миллатссвар» киши ўз талқинларида адибни «бўлшавикларга сотилгон», тарих олдида буюк хиёнат қилган хиёнатчига чиқарди.

Иккинчи жаҳон уруши даврида Берлинда нашр этилган «Миллий адабиёт» мажмуасида «Ўткан кунлар»дан нарчалар берилган (1943 йил 5-сон). Қ.Исроилжон имзоси билан босилган «Туркистон ёзувчилари ҳақида бир неча сўз» номли мақолада эса, гарчи асосий гап Чўлпон хусусида бўлса-да, А.Қодирийга ҳам жадидлар қаторида муносабат билдирилади.²

«Миллий Туркистон» мажмуасининг 1964 йил май сонида Боймирза Ҳайитнинг «Туркистон янги адабиётида икки сиймо: Қодирий ва Чўлпон» номли мақоласи босилади. Мақоланинг аввалги қисми Абдулла Қодирий хусусида бўлиб, сарлавҳадан кейин «бошқарма» - таҳририят томонидан шундай эслатма битилган: «Б.Ҳайит томонидан XXVI Байналмилал Шарқшунослар қурултойи, Турқшунослар бўлимида Делҳи (Дехли - Б.К.), 7.1.1964 да берган маъруза».³

Б.Ҳайит Абдулла Қодирий асарларини махсус адабий-назарий нуқтаи назардан талқин этмайди, балки умумий йўсинда адибнинг ҳаёти ва ижоди хусусида фикр билдиради. Албатта, бу даврга келиб А.Қодирий аллақачон оқланган ва унинг ижоди советлар мафқурасига бегона эмаслиги исботланаётган эди.

¹ Ўқтой. Туркистон адиблари эътифоси. Ёш Туркистон. -1937. -№ 95.

² Исроилжон Қ. Туркистон ёзувчилари ҳақида бир неча сўз. Миллий Туркистон. -1942. -№ 11.

³ Миллий Туркистон. -1964. -№ 11. -Б. 22-26.

Б.Хайит мақоласида собиқ иттифокдаги олимлардан фарқли ўлароқ ҳуқуқдаги айрим мулоҳазалар бор.

1. «Ўткан кунлар»да «Хўқанд хонлиги ва Русиянинг Туркистонга ҳужуми олдидаги ҳаёт тасвир этилган»лигини очиқ ёзди.

2. Абдулла Қодирийнинг ижоди на «советлар бирлигида ва на Оврупада» мукамал ўрганилмаётганини айтди.

3. Б.Хайит фикрича, адибнинг ўзбек романчилиги мактабининг асосчиси эканлигини ҳар ким ҳар доим зикр этади. «Лекин совет адабиётшунослари, уни мафкура масаласида айблайдилар, - дея ёзади у ва И.Султонов фикрларига пичинг аралаш мурожаат этади, - чунки у «жадидчилик ҳаракати таъсири остида қолган, Туркистоннинг Россия тарафидан қўшиб олинишининг тараққийпарварлигини сезмаган ва синфий курашни ўз асарларида яққол кўрсата билмаган» эмиш».¹

Албатта, Б.Хайит мақоласида А.Қодирий ижодининг фавқулудда янги, қутилмаган қирралари очилган эмас. Бироқ унда «миллатлар турмаси»да айтиш ва ёзиш мумкин бўлмаган айрим гаплар бор. Айнан адабий сиёсат эътиборидан талқиндаги фарқни сезиш мумкин. Табиийки, бундай муносабатга адабиёт майдонидаги ҳукмрон сиёсатнинг талабига кўра ўз вақтида жавоблар берилган.²

XX аср жамятида бир-бирига муҳолиф бўлган икки лагерь идеологлари битта адабий-тарихий воқеликка икки хил назар билан қаради. Ғоявий кураш майдонида бу идеологлар мурасага кела олмайдиган масалалар бор эди. Рус босқинчиларига, жадидларга, Чўлпон, Фитрат ва шу жумладан, Қодирийга муносабат масаласи шу доирага қиради.

Хорижда айна масалаларга ўз муносабатини баён этган олимлардан бири Эдвард Олворт эди. Унинг «Ўзбек адабий сиёсати» номли китоби бор. Тадқиқотимизда олимнинг мазкур китобидаги мавзуимизга дахлдор қарашларига муносабат билдириб ўтилди.³

Шуни таъкидлаш жоизки, агар хориж олимлари томонидан ёзилган илмий мақолалар совет адабий сиёсатига мос келса, албатта, инobatта олинar ва юксак эътироф рамзи сифатида мақолаларда ундan иқтибослар келтирилар эди. 1968 йили Германия Демократик Республикаси пойтахти Берлинда «Ўткан кунлар» «Die Liebenden von Taschkent», яъни «Тошкентлик севишganлар» номи остида рус тили орқали олмончага ўгирилиб, нашр қилинади. Унга олмон адабиётшуноси Ниота Тун сўнгсўз ёзган. Бу адабиётшуносининг фикр-мулоҳазалари хориждаги «буржуа идеолог»лари қарашларидан фарқли ўлароқ қодирийшуносликдаги шўроча талқинларга яқин келади. Унинг ёзишича, «Абдулла Қодирий ўз хикоялари ва мақолаларида коммунистик партиянинг миллий сиёсатини тарғиб» қилган. Адибнинг истеъдодини, бадиий

¹ Хайит Б. Ушa мақола.

² Қдрин: Нуруллоҳамедов М. Адибнёт ва мафкура. -Т.: 1977. -Б. 62; Ғоявий кураш ва ўзбек адабиётини. -Т.: Ған, 1985. -Б. 48. -Б. 98.

³ Allworth E. Uzbek Literary Politics. London-Paris. 1964. -P. 36-37; 72-73; 209.

тафаккур равнакига кўшган ҳиссасини алоҳида таъкидлаган Н.Тун сиёсий тушунчалар исканжасидан ташқари чиқмайди ва ёзади: «1924-1925 йилларда Абдулла Қодирий Москвада ўқийди, бу ерда ўша вақтда қизгин мунозара объекти бўлган ёш рус совет адабиётидаги турли масалалар билан яқиндан танишади. Москвада олган билим ва тажрибаси унинг она диёри Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий вазиятга, мафкуравий ва эстетик масалаларни қайта ўйлаб кўришга, шу билан боғлиқ саволларга жавоб қидиришга ёрдам беради». «Абдулла Қодирий ўзининг романини Октябрь революцияси тажрибалардан келиб чиқиб ёзди. У ўз халқининг асрлар бўйи эзилишида айбдор бўлган ижтимоий кучлардан нафратланади».

Ишда бундай фикрлар адабий сиёсат билан изоҳланиши таъкидланди.

1975 йили Американинг Колумбия университетида «Transitional Central Asian Literature: Tajik and Uzbek prose fiction from 1909 to 1932», яъни «Ўрта Осиёнинг ўтиш даври адабиёти: 1909 йилдан 1932 йилгача тожик ва ўзбек бадиий прозаси» номли фалсафа фанлари доктори илмий даражасини олиш учун Э.Олвортнинг шогирди Эден Наби исми олима диссертация ҳимоя қилади. Анча фактларга бой ва ҳолис ёзилган бу тадқиқот марказида, гарчи мавзу учун объект бўлган даврда ўнлаб ижодкорлар фаолият кўрсатган бўлса ҳам, асосан Садриддин Айний ва Абдулла Қодирий туради.

Э.Наби бир ўринда Абдулла Қодирий романчилик маҳоратини С.Айнийга қиёслаб, илк ўзбек романнависининг устунлигини шундай баён этади: «Айнийнинг тарихий романлари гарб маданияти нуқсани назардан қараганда ўз моҳиятини тўлиқ ифода қила олмаган бўлса, Абдулла Қодирий томонидан ёзилган икки роман тарихий роман элементларини кўрсатишга анча яқинлашди. Шунингдек, ушбу икки роман маълум бир хусусиятлар билан гарб романчилигидан фарқланиб, ажралиб туради».²

Мазкур қиёсий услубда ёзилган тадқиқотда олима Ҳ. Қодирий, Фитрат, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон асарларига, баъзан И.Султонов, В.Зоҳидов, Л.Қаюмов, У.Норматов, С.Мирвалиев, Н.Владимирова, Р.Иноғомов каби олимларнинг китоб ва мақолаларига, асосан эса, устози Э. Олвортнинг «Ўзбек адабий сиёсати» китобига мурожаат этади.

Америкада Абдулла Қодирий ижодини «The Relationship of Abdulla Qodiriy's Historical Novels to the Earlier Uzbek Literary Traditions» (University of Washington, 1980), яъни «Абдулла Қодирий тарихий романларининг илк ўзбек адабий анъаналарига алоқаси» (Вашингтон университети, 1980) мавзuida текшириб, докторлик диссертацияси ёзган Христафор

¹ Қаранг: Немагулаев Ҳ. «Ўткан кунлар»: нашрлар, таржималар, таълиқотлар // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1989. - №4.

² Eden Naby. Transitional Central Asian Literature: Tajik and Uzbek prose fiction from 1909 to 1932. Columbia University. 1975. - P. 72.

Майкл Мурфи адиб романларига «структурал адабиётшунослик услуби билан» ёндашади.

Х.Мурфи структурал анализ методини танлаш сабабини бевосита адиб романларининг ички моҳиятига, уларда ўзи илғаб олган иккита муҳим омилга боғлайди. Аввало, «Ўткан кунлар» тадқиқотчига романдан кўра бошқачароқ асар бўлиб кўринади. Иккинчидан, «Ўткан кунлар»нинг баён услубидаги жуда кўп кирралар анъанавий ўзбек халқ оғзаки ижодида учрайдиган жиҳатларни эслатар экан.

Шу боис Х.Мурфи роман структурасини, баён услубини «Алпомиш» (қаҳрамонлик эпоси), «Кунтуғмиш» (романик эпос), Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин» дostonлари ҳамда халқ китоби «Тоҳир ва Зухра»ларга таққослашни маъкул топади. Тадқиқотчининг диққатини ўзига тортган муҳим факт шуки, «Тоҳир ва Зухра», «Фарҳод ва Ширин» дostonлари «Ўткан кунлар» муқаддимасида тилга олинади. Демак, киёс учун асос ҳам борлиги кўринади.

Х.Мурфи юқорида саналган бешта дoston сюжети структурасини текшириб чиққач, «Ўткан кунлар»га келади. Воқеа-ҳодисаларнинг жойлашиш структурасини «ўқувчи қабул қиладиган» (ижобий) ва «ўқувчи қабул қилмайдиган» (салбий) тарзда махсус жадвалга солади.¹ Ўша жадвалдаги «плюс» ва «минус», «ижобий» ва «салбий» томонлар кимгадир содда ёки жўн туюлиши мумкин. Аммо бу жадвал романнинг сюжет ривожини «ажралиш» ва «бирлашиш» тарзидаги изоҳи билан кўз олдимизда намоен этади. Тадқиқотчи сюжетни баён этишнинг бизнинг адабиётшунослигимиз тажрибасида қўрилмаган йўлини танлаган. Умуман олганда, америкалик олим Х.Мурфи диссертациясидаги муҳим фикр-мулоҳазаларга эътибор берилди. Эҳтимол, баъзи масалаларда олим билан баҳс-мунозара қилиш мумкин. Чунончи, Туркистон халқининг 10-20-йилларда бор-йўғи тўрт фоизи саводли эди ёки Қодирий романлари халқ оғзаки ижодига гўё мутлақо киёсланмаган эди, каби фикрлари шулар жумласидандир.

Ўтган асрнинг 90-йилларида олмон олимлари Абдулла Қодирий ижодида жиддий қарадилар. Гарчи айрим фактик хатоларга йўл қўйилган бўлса-да, (масалан, Қодирий вафоти 1940 йил деб кўрсатилган) махсус адабий луғатларда Абдулла Қодирий ҳаёти, ижоди хусусида маълумот бердилар. Рудольф Радлер муҳаррирлиги остида бир неча йил давомида нашр этиб келинган, кўп томлик «Kindlers Neues Literatur Lexikon»нинг 1990 йилда босилган 9-томида «Abdulla Kadyri. Otgan kunlar» деган икки бетлик мақола шулар жумласидандир.²

¹ Murphy Ch. The Relationship of Abdulla Qodiriy's Historical Novels to the Earlier Uzbek Literary Traditions. University of Washington. 1980. -6. 124-125.

² «Қиндлернинг янги адабий луғати»нинг биринчи томи 1988 йилда нашр қилинган. Унинг 325-330 бетларида Алишер Навоий, 1989 йил нашр этилган 2-томининг 18-19-бетларида Бобур туғрисида маълумот бор. Хали нашри давом этаётган мазкур луғатнинг 22-томи 1998 йилда (S-Z) босилиб чиққан, унда Т.Мурдининг «От киннаган оқилом» қиссаси ҳақида Э.Клейнмихел икки бетлик маълумот беради.

Ҳозирда Гумбольд университетида ишлаётган профессор Ингеборг Балдауф хоним «Auf der Suche nach der Wahrheit», яъни «Ҳақиқат ахтариб» деган мақоласида «ҳақиқат» тушунчаси «жадидчилик, инқилобчилик, миллатчилик ва ғайридинчилик руҳидаги матнларда» турлича акс эттирилганини ёзади. Олима фикрини Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулҳамид Чўлпон, Шокир Сулаймон ва Абдулла Қодирий сингари сиймолар ижодидан олинган иқтибослар орқали исбот этади. Абдулла Қодирийнинг «Шубҳа» номли ҳикоясини алоҳида таҳлил қилади.¹

Олмониялик яна бир олима Зигрид Клайнмихел хоним 1993 йили Виесбаденда нашрдан чиққан 279 бетлик «Шарқона ёзиш анъанасининг ривожланиши. 1910-1934 йиллар ўзбек драмаси ва насрий асарлар тадқиқи» деб номланган китобининг махсус бир бўлимини (201-263 бетлар) Абдулла Қодирий романига бағишлайди. «Туркистон ҳаётидан Абдулла Қодирийнинг икки романи» дея аталган мазкур бўлим: «XX асрда ёзилган ҳеч бир ўзбек китоби ҳақида Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» (Ўзбеклар ҳаётидан тарихий роман) романи хусусидаги каби қўплаб мақола, хотира, латифа ва афсоналар тарқалган эмас»,² деган сўзлар билан бошланади.

З.Клайнмихел тадқиқотида: «Муаллиф Отабек учун шеърятдаги образларга хос нутқни прозага кўчирди: ошиқ касал бўлиб қолади ва оҳ ура бошлайди», «Ота-бола ўргасидагига ўхшаш муносабат (гап Юсуфбек ҳожи билан Отабек ҳақида- Б.К.) на халқ адабиётида, на маснавийда ва на Жўржи Зайдон асарларида кўзга ташланади...». «Бирон шахсга воқеликда мос тушиши мумкин бўлган тасниф ва ўзини тутиш имкониятлари бир неча шахсга бўлиб-бўлиб берилганга ўхшайди», каби қарашлар кўп. Шуниси муҳимки, олима ўз талқинларида адибнинг ҳар икки романини ёнма-ён, уйғунликда қиёсий талқин этади ва ўрни-ўрни билан халқ оғзаки ижодига таққослаб боради. Бу тамойил олиманинг «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романиларининг хотимасига доир қарашларида ҳам ўз ифодасини топган: «Қодирийнинг ҳар икки романи икки счимга эга. «Ўткан кунлар»да «қора Ҳомид» устидан қозонилган ғалаба эргакларда учрайдиган бахтли счимни эслатади. Ваҳоланки, бу билан ромanning иккинчи қисми тугаб, учинчи қисм бошланади. Кумуш ва Отабекнинг ўлими бахтсиз счим бўлса ҳам, у реалистик счимдир, у эртакларда бўлиши мумкин эмас...

«Меҳробдан чаён» романининг ниҳояси аслида Раънонинг хон саройига келтирилиши билан тугаши керак эди. Унинг отаси тўйга розилик берган. Анвар ўзини четга олган, тўй саруполари аллақачон қабул қилиб

¹ Ўшқор. Ушқор ўзбек тилига Ўшқор Парда таржима этди ва мақола «Миллий тикланиш» газетасининг 1998 йил 20-27 октябрь сонларида қисқартirilган ҳолда нашр қилинди.

² Kleinmichel Sigrid. Aufbruch aus orientalischen Dichtungstraditionen. Studien zur Usbekischen Dramatik und Prosa zwischen 1910 und 1934. - Wiesbaden. 1993. - F. 201.

олинган. Аммо асарда реал ечим йўқ. Асарга гаройиб, саргузаштли ҳодисани кўпиш натижасида севишганлар ўша тақдирдан қутулиб қоладилар. Уларнинг мақсади ўша пайтда аллақачон Россия қўлига ўтган Тошкентга етиб олиш. Бу ерда улар Қўқон хонининг таъқибларидан қўркмас ҳам бўлади. Бу иккинчи бахтли хотимага эртақларда учрайдиган ечим сифатида қараш мумкин».¹

Олима фикрича, Абдулла Қодирийнинг ҳар икки романи ана шундай икки ечимлидир. Шуниси эътиборлики, «Меҳробдан чаён» охиридаги эпизод ҳам ечим-хотима учун катта имкониятлар беради.

З.Клайнмихел Қодирий романларига жуда катта эътибор бериб, ўз талқинларида 30-йиллардаги С.Хусайн, Ойбек, 60-80-йиллар таниқли қодирийшуносларидан И.Султонов, М.Қўшонов, И.Мирзаев, А.Алиевларнинг фикрларини инобатга олади, баъзан улар билан баҳсга киришади.

Ишда З.Клайнмихел каламига мансуб яна бир «Die Gestalt des Prosaschriftsteller Abdulla Qadiri in geistigen und kulturellen Leben Uzbekistans» («Ёзувчи Абдулла Қодирийнинг Ўзбекистон маънавий ва маданий ҳаётидаги ўрни») деган манба ҳам тадқиқ қилинди.²

Хуллас, XX аср мобайнида хориж олимлари Абдулла Қодирий ижодини турли аспектдан қараб тадқиқ этганлар. Албатта, уларнинг баъзиларида тузумлар орасидаги ғоялар, қарашлар курашининг таъсири ҳам, айримларида ўта субъектлашув ҳолатлари ҳам кузатилади. Шунингдек, Абдулла Қодирий ижодини иккинчи бир миллат ёзувчилари ижодига қиёсан ҳолис ўрганган ёки мутлақо янги йўналишда - структурализм методи асосида талқин этган олимлар ҳам бўлди. Хориж олимларининг бу хизматлари ўзбек адабиётини, хусусан, Абдулла Қодирий ижодини дунё адабий жамоатчилигига таништиришда катта аҳамият касб этади.

Шуни таъкидлаш жоизки, хориж олимлари ўзбек маънавий тафаккурининг ҳосиласи бўлмиш муайян асарни талқин этганларида фавқуллодда оригинал фикрларни мазмун-моҳиятга нисбатан эмас, балки муайян фактнинг янгича қирраси ёки шаклий жиҳатларга нисбатан баён этадилар. Ўзбек олимлари Гётени қанчалик чуқур ўрганмасин, барибир у машҳур мутафаккир шоир оламини, ўз миллатининг миллий менталитетини чуқур ҳис этадиган қандайдир бир олимон гётешуносидан яхшироқ, теранроқ тушунтириб бера олмаса керак. Хориждаги қодирийшунослик ҳам қайсидир маънода шунга ўхшаш ҳодисадир.

Зотан, дунё олимлари ўзбек адабиётига қизиқиб, Фитрат, Ҷўшон, Абдулла Қодирий сингари адабий сиймоларимиз ижодини тадқиқ этаётган экан, бундан фақат фахрланмоқ ва ўша фикр-мулоҳазалардан хабардор бўлмоқ жоиз, албатта.

¹ Клайнмихел З. Ўша асар. - Б. 258

² Die Gestalt des Prosaschriftsteller Abdulla Qadiri im geistigen und kulturellen Leben Uzbekistans. Bormberg Mittelasienstudien. Berlin. 1994. - F. 153-168.

Диссертациянинг «Хулоса» кисмида куйидаги илмий-назарий фикрлар баён қилинган.

1. XX аср ўзбек адабиётшунослигида Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодига доир талкин манбалари муҳим ўрин тутди. Қодирийшуносликнинг асосий негизини ташкил этадиган бу тақриз, илмий мақола, баҳсли мақола ва рисолалар 20-30-йиллардаёқ майдонга келган эди. Ва аср охирига қадар уларнинг ҳажми ҳам, илмий баҳс доираси ҳам янада кенгайди. Ўтган аср адабиётшунослигининг ҳолати, мазмун-моҳияти, илмий методлари ва энг муҳими, талкин тамойиллари қодирийшунослик мисолида аниқ кўзга ташланади.

2. Сир эмаски, собиқ мустабид тузум барҳам топгач, унинг ҳукмрон мафкураси ҳам, бу мафкура асоси бўлган марксча-ленинча таълимот ҳам яқин тарихга айланди. Муайян фан соҳаси, шу жумладан, адабиётшунослик фани учун ҳам ўткинчи сиёсий-мафкуравий методология ўрнига нуфузли илмий-назарий методология зарурати туғилди. Адабиётшунослимларнинг дунё илм-фанидаги етакчи, энг муҳим тадқиқот усулларига мурожаати бошланди. З.Фрейд, Э.Фромм, Р.Барт, Х.Ортега-и-Гассет, М.М.Бахтин, А.Моруа каби файласуф, адабиётшуносларнинг асарларига эътибор кучайди.

3. Гарбда фалсафий оқим, матн талқини назарияси ҳисобланадиган герменевтика таълимоти мавжуд матнни тушуниш, тушунтириш, талкин қилиш жараёнларини камраб олади. Унинг назарий-методологик имкониятларини, илмий хулосалар чиқаришдаги асосий тамойилларини ўзбек адабиётшунослигига татбиқ қилиш фойдали бўлиши табиий. Шарқ илм-фанида муайян тизим ҳолига келган тафсир ва шарҳлар қайсидир маънода «шарқ герменевтикаси» тушунчасини беради. Демак, айнан илмий-назарий жиҳатдан гарб ва шарқ герменевтикасини уйғунлаштириш эҳтиёжи мавжуд.

XX аср қодирийшунослиги бир бутунликни, унга доир манбалар таркибий қисмни ташкил этади. Герменевтик усул тамойилларига кўра айнан муайян илмий-назарий хулосалар чиқаришда бутун ва қисм муносабатлари муҳим саналади.

4. Қодирийшуносликнинг биринчи босқичи бўлган 20-30-йиллар адабиётшунослигида баъзан ҳолис ва асосан ғайриилмий вульгар социологик ҳолатлар ҳукм сурди. Бу давр талқинларида матндан узоқлашиб, бадий асарга тайёр мафкуравий-сиёсий қолиплар билан ёндашиб, ижодкорни айблаш ва унга сиёсий йўл-йўриқлар кўрсатиш, гарчи баъзан бадий ҳақиқат теран ҳис этилса-да, ижод эрксизлиги туфайли уни матнга номувофик тушунтириш, кўпинча фикр-мулоҳазаларни ҳукмрон мафкуравий таълимот «доҳий»ларидан олинган иқтибослар асосида баён қилиш, ҳар бир илмий-адабий тушунчани синфийлик билан боглаш ҳолатлари кўзга ташланади. Таъкидлаш жоизки, бундай вульгар социо-

логик руҳдаги талкин эгалари баъзан тасвирдаги замон ва макон контрасти, образлар конфликти, тарихий роман моҳияти, бадий асар тили, адабий таъсир, муайян образ нафосати каби масалаларни ҳам ўртага қўйдилар.

5. Маълумки, Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлари» муқаддимасида «Ёзгувчидан» деган, охириги «Ой-куни яқин эди» бобидан кейин роман хронотопидан узоқлашган «Хотима» ва яна «Ёзгувчидан» деган сўнги изоҳ берилган. Шунингдек, «Меҳробдан чаён» романининг аввалида «Романнинг мавзуси тўғрисида» сарлавҳали муқаддима, туганчида эса «Мирзо Анварнинг кейинги ҳаёти тўғрисида» деган сўнгсўз бор. Ёзувчи томонидан битилган мазкур сўзбоши ва сўнг сўзлар роман талқинида ўзига хос ўрин тутди. Зотан, герменевтикада бундай манбалар, ҳошиядаги битиклар, муаллиф изоҳлари жуда муҳим аҳамият касб этади.

6. Ижтимоий ҳаётда жиддий сиёсий ўзгаришлар юз берган 60-йилларда қодирийшуносликнинг иккинчи босқичи бошланди. Ижодкорлар учун ҳам нисбатан эркин муҳит юзага келди. Бироқ, юраклар туб-тубидан жой олган, инсон эркига ҳар вақт таҳдид солиб турган кўркув салтанати ҳали қскинмаган эди. Шу боис, гарчи Чулпон ва Фитратларнинг номлари турли ножиоз, айбнома тамгалардан халос этилган бўлсада, асарлари тақиқланганича қолди. Абдулла Қодирий масаласида эса вазият бир оз бошқача кечди. Адиб асарлари халққа, оммага, ҳаётга қайтди. Аммо 60-70-йиллардаги нашрларда адиб романларидаги «калтис» нуқталар таҳрир қилинди. Зотан, матнга бундай заҳа етказиш унинг талқинига таъсир этиши табиийдир.

7. Абдулла Қодирий ижоди бу даврда ҳам кўпинча мавжуд ижтимоий-сиёсий тузумга мослаб талқин қилинди. Адибнинг социалистик жамият хизматкори эканлигига, баъзан уни асраб-авайлаш учун атайлаб урғу берилди. Қодирийшуносликнинг иккинчи босқичи талқинларида И.Султоновнинг фикрлари, ҳукм ва ҳулосалари етакчилик қилди. А.Алиев, И.Мирзаев, Ф.Насриддинов, С.Мирвалиев сингари олимларнинг талқинларидаги фикр-мулоҳазалар И.Султонов қарашларига яқин туради. Адабиёт ва санъат устидаги мустабид тузумнинг сиёсий ҳукмронлиги санъаткор - ижодкорлар асарлари эстетик моҳиятининг тўлиқ намоён бўлишига йўл қўймади.

8. Айрим олимлар айнан матн жозибасидан келиб чиққан ҳолда эзопона тил воситасида поэтик талқинларни ҳам илгари сурди. Айни мазмун - моҳиятдаги илмий асарлар қодирийшуносликда бир қадар илгарилаш бўлди. Бу типдаги талқинлар сирасига М.Қўшжоновнинг «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати» рисоласини киритиш мумкин.

9. Абдулла Қодирий ижоди жуда кўп назарий фикр-мулоҳазалар учун манба бўлди. Айниқса, унинг романлари мазкур йирик жанр хусу-

сида назарий фикр юритиш, романга хос тафаккур кўламларини англаш учун имкон берди. И.Султонов томонидан ёзилган «Адабиёт назарияси» китобидаги назарий қарашларнинг жуда кўп мисоллари Қодирий романларидан олингани маълум. Шунингдек, 70-йиллар адабий-илмий жараёнидаги ижодий методга оид шиддатли баҳслар ҳам қодирийшунослик доирасида кечди. Муҳим бир мулоҳаза шуки, назарий-фалсафий дунёқараши фарқли олимлар аниқ бир бадий асарнинг ғоявий-бадий хусусиятларини, ҳатто ижодий методини турлича талқин этишлари ҳеч ажабланарли эмас.

10. Абдулла Қодирий воқеликни ҳажвий йўсинда бадий талқин қилишда бағоят моҳир эди. Кичик-кичик ҳажвиялари учун қўйилган «Овсар», «Думбул», «Индамас сўфи», «Чапани» сингари шартли имзолар ўша мўъжаз матн талқинида катта аҳамиятга эга. «Қалвак маҳзумнинг хотира дафтаридан», «Тошқўлат тажанг нима дейдир?» каби нисбаган йирик ҳажвий асарлари табдилидаги хатолик, тағматни тушунмаслик, талқинидаги бирёқламаликлар мазкур йўналишнинг муаммолари саналади. Буларни тўғри ҳал этишда асарнинг ёзилиш даври давомийлигини, муаллиф дарду дунёсидаги ўзгаришларни инobatга олиш ва энг муҳими, коса остида нимкоса услубида ёзилган матн моҳиятини нозик тушуниш лозим. Ҳажвий образ тасвиридаги гротеск моментларни жаҳон адабиёти намояндалари асарларига таққослаб ўрганилганда Қодирий сиймоси айнан санъаткор сифатида яна ҳам улканлашади.

11. XX аср ўзбек адабиётшунослигидаги янгича талқинлар 80-йиллар иккинчи ярми ва 90-йилларда майдонга келди. Бу даврда чинакам санъат асарининг турлича, бир-бирини такрорламайдиган талқинлари ҳам кўзга ташланади. Зеро, «Буюк санъат асарлари тушга ўхшайди; улар ўз-ўзидан ҳеч қачон тушунарли бўлиб қолмайди ва талқинда ҳам асло биргина маъноли бўлмайди» (К.Г.Юнг фикри). Бундай абадиёт монументлари ўзбек мумтоз адабиёти тарихида йўқ эмас. Шунингдек, Абдулла Қодирийдан авлодларга мерос бўлиб қолаётган асарлар ҳам қайсидир маънода абадиётга, асрлар оша инсон ҳис-туйғулари, завқ-шавқи ва тафаккур оламига маънавий юк ортишга дахлдордир. Шунинг учун Қодирий ҳаёти ва ижоди мустақиллик шароитида турли назарий аспект учун бой манба бўлди. Хусусан, М.Қўшжонов, У.Норматов, И.Фафуров, А.Расулов, И.Ғаниев, Х.Султонов, М.Қаршибой каби олим ва ёзувчиларнинг ўзига хос талқинлари ёзилди. Бу талқинларни илгари суришда, бадий асарни тушуниш ва тушунтиришда адабиётшуносликнинг билими, руҳий тайёргарлиги, эстетик диди билан бирга ёши ҳам муҳим роль ўйнайди, албатта.

12. Бу даврда Абдулла Қодирий асарларини макон ва замон нуқтаи назаридан ўрганиш, адабий таъсир ҳодисаларини талқин қилиш ҳамда

романларни муайян маънавий-ахлокий жиҳатларга боглаб текшириш ҳам ўзининг ижобий самараларини берди.

13. Ижодкорнинг эстетик дунёсини тушуниб олишда биографик маълумотларнинг ўз ўрни бор. Адабиётшуносликдаги биографик метод ўз назарий қарашларини асосан ижодкор шахси призмасидан ўтказди; унинг ҳаётига, психологик ҳолатига доир манбаларни - мактублар, хотиралар, кундаликлардаги битиклар, архив хужжатларини бадий асар талқини жараёнига татбиқ этади. Зеро, муайян асарга социологик жиҳатдан бир маъно берилган бўлса, айнан биографик маълумотлар талқинни мутлақо ўзгартириб юбориши ҳам мумкин. Ҳар қандай ижодкор бадий асарда ўз индивидуал дунёсини тўкиб солади; демак, биографик метод ҳам бадий матнни тушуниб олишда кенг имкониятлар яратди.

14. XX аср ўзбек адабиётига, хусусан, Абдулла Қодирий ижодига эътибор берган қардош халқ олимлари, хориждаги олимларнинг қарашларида, гарчи гоёвий-мафкуравий йўсиндаги баҳслар, ўзбек олимлари томонидан айтилган фактларни такрорлаш устунлик қилса-да, улар орасида Қодирий асарларини структурализм усулига хос соф илмий нуқтаи назардан талқин қилганлари ҳам бўлди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳақиқий санъат асари доимо ҳар қандай инсоннинг руҳий-маънавий дунёсини бойитади, ҳис-ғуйгуларини жунбушга келтиради; инсонни одам ва олам хусусида жиддий фикрлашга ундаб туради.

Хуллас, ўзбек адабиётшунослигининг жаҳон микёсига чиқишини, дунё адабий-эстетик тафаккурига жиддий таъсир этишини орзу қилган киши мавжуд илмий-назарий ютуқлар билан чекланиб қолмасдан, жаҳон адабиётшунослигидаги энг муҳим тамойилларни, назарий қарашлар, метод ва методологияларни ўзлаштирмоғи лозим. Истиқбол шуни тақозо этади.

Диссертациянинг асосий мазмунини муаллифнинг қуйидаги илмий чиқишларида ўз ифодасини топган:

1. Фикр ва муҳит зиддияти // Шарқ юлдузи. -1995. -№11-12. -Б.190-198.
2. Танқидчининг теран томирлари /Абдуғафур Расулов. Библиографик кўрсаткич (С.Содиқов билан ҳамкорликда). -Т.: «Университет» нашриёти, -1997. -Б.3-18.
3. Чўлпон ижодининг дастлабки талқинлари // ТошДУ хабарлари.-1998.- № 3. -Б.44-47.
4. "Вов" имзосига доир // Ўзбекистон матбуоти. -1998. -№ 4. -Б.44-45.
5. "Меҳробдан чаён"ни ўрганиш // Шарқ юлдузи. -1999.-№ 4.-Б.155-159.

6. Таъсир ва тасвир // Тафаккур. -1999. -№ 4. -Б.89-91.
7. Жадидона кайфият // Жамият ва бошқарув. -1999. -№3-4. -Б.34-36.
8. Мувозанат - талқин таянчи // Тил ва адабиёт таълими. -1999. -№5-6. -Б.127-133.
9. Ким нимадан куладир // Муштум. -1999. -№ 3-4. -Б.12-13.
10. Истикдодчи мажмуанинг иккинчи умри // Ўзбекистон матбуоти. -1999. - № 3. -Б.42-43.
11. Ўзбекистонда жадид ёзарлари // Турк дунёси тил ва адабиёт журнали – Анкара. -1999. -№ 7 (Фотима Очик билан ҳамкорликда). -Б.30-32.
12. Жадид мунаққиди Вадуд Махмуд. -Т.: Университет, -104 б.
13. Ибратли кўзгу // Жаҳон адабиёти. -2000. -№4. -Б.175-179.
14. «Миллий адабиёт», Равшан ва «Қурбон» // Ёшлик. -2000. -№3. -Б.38-39.
15. «Даҳа гўзал» битиклар // Гулистон. -2000. -№3. -Б.60-61.
16. Тақдир шамоли // Тафаккур. -2000. -№1. -Б.118-121.
17. Чўлпон - ўзбекнинг янги шоири / «Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси» анжумани материаллари. -Андижон. -2000. 2-3 июнь. -Б.11-15.
18. Мунавварқорини эслаганда // Гулистон. -2001. -№1. -Б.54-55.
19. Образ моҳияти ва талқин доираси // ЎзМУ хабарлари. -2001. -№3. -Б.36-39.
20. «Теварақдан шом азони эшитиладир...» // Хидоят. -2001. -№4. -Б.6-7.
21. Маънавият қасрининг олтин қалити // Жаҳон адабиёти. -2001. -№4. -Б.135-137.
22. Мустақиллик: тил ва адабиёт // Ўзбек тили ва адабиёти. -2001. -№4. -Б.18.
23. «Жаҳон адабиёти тарихи» фанини ўқитишнинг айрим муаммоларига доир / «Қадрлар тайёрлашнинг миллий дастури ва университет таълимининг истикболлари» ўқув - методик конференция материаллари. -Т.: -2001. 22 июнь. -Б.21-22.
24. Абдулла Қодирий. ЎзМЭ. 1-жилд. -Т., 2001 (проф. У.Норматов билан ҳамкорликда). -Б.22-25.
25. Қодирий қадри // Жаҳон адабиёти. -2002. -№6.
26. Қодирий ва маънавият / Жадидчилик ва миллий истикдод тантанаси (илмий мақолалар тўплами). -Т. -2002. -Б. 54-57.
27. Талқинда биографик маълумотнинг ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти. -2002. -№3.
28. Сўз мўъжизасини англаш йўлида // Ёшлик. -2002. - № 2. -Б. 42-43.
29. "Жулқунбой мени тепмакчи..." // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. -1994. -30 сентябрь.
30. Бадий олам манзаралари // Ватан. -1995. -25 март.
31. Бир ёзувчига икки муносабат // Ватан. -1997. -20 февраль.
32. Дастлабки талқинлардан бири // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. -1997. -28 ноябрь.
33. Ривоят ичидаги роман // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. -2000. -7 апрель.
34. Тирик назар, уйғок қалб // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. -2001. -6 апрель.

6.12.13

РЕЗЮМЕ

**диссертации Каримова Баходира Нурметовича
«Проблема интерпретации в узбекском литературоведении XX века
(на примере кадыриеведения)», представленной на соискание ученой
степени доктора филологических наук по специальностям
10.01.02.- Современная национальная (узбекская) литература и
10.01.08. - Теория литературы**

Узбекская литература XX столетия отмечен бурным развитием творчества многих известных писателей. Важное место в литературно-художественной мысли и истории научно-литературной жизни Узбекистана того периода занимает творчество выдающегося деятеля узбекской литературы Абдуллы Кадыри. В результате изучения творческого наследия этого писателя возникло кадыриеведение, как весьма солидное и серьезное направление литературоведческой науки, в котором нашли свое отражение многосложное восприятие художественного процесса той не менее сложной поры жизни общества. Поэтому научно-теоретические поиски в области исследования творчества Кадыри во многом облегчают задачу осмысления положения узбекского литературоведения минувшего столетия в целом.

Данная диссертационная работа, посвященная изучению проблемы интерпретации на примере кадыриеведения, состоит из введения, трех разделов, в каждой из которых по три главы, а также заключения и перечня использованной литературы.

Во введении изложено актуальность темы, цель и задачи, научная новизна, научно-практическое значение работы.

В первом разделе «Сущность начальных интерпретаций: противоречивость и однобокость» нашло свое отражение краткая история герменевтики, научно-теоретическая сущность ее терминов «понимание», «истолкование» и «предпонимание».

Изучение проблемы интерпретации на примере романов А.Кадыри «Ўткан кунлар» («Минувшие дни») и «Меҳробдан чаён» («Скорпион из алтаря») способствует реалистическому представлению научно-литературной среды 20-30-х гг. XX века.

В данном разделе диссертации изучена свобода творчества, имевшая место в 20-х годах, с учетом литературно-теоретических взглядов писателя исследуются вульгарно-социологические интерпретации 30-х годов. С точки зрения интерпретации объективно оцениваются научные исследования таких авторов, как С.Хусайн, М.Бузрук, Айбек. Некоторые источники впервые вводятся в научный оборот.

Основываясь на теоретические взгляды зарубежных и русских ученых Г.Г.Гадамера, М.М.Бахтина, Ю.Борева, диссертант выдвигает новые научно-теоретические мысли и взгляды о трактовке художественного произведения.

Во втором разделе «Второй этап интерпретации творчества Абдуллы Кадыри» хронологически прослеживается развитие узбекского литературоведения XX века в плане изучения литературной интерпретации.

В 60-е годы на художественную критику оказала влияние политическая идеология. Вместе с тем, в эти годы начали широко издаваться произведения Кадыри, было положено начало серьезному исследованию его жизни и творчества.

Как известно, Кадыри пользовался множеством литературных псевдонимов. Автор диссертации по-новому оценивает сатирические произведения и такие псевдонимы писателя, как «В. М.», «Шапак махзум» и др.

Художественный текст отражает мировоззрения творческой личности. С этой точки зрения выдвигаются новые научно-теоретические взгляды относительно мировоззрения Кадыри как писателя и литературоведа.

В данном разделе диссертант излагает свое отношение и литературоведческим трудам Айбека, И.Султанова, Х.Якубова, М.Кошчанова, А.Алиева, У.Норматова, в которых дана идейно-художественная, эстетическая трактовка произведений А.Кадыри, а также теоретическому спору о творческом методе, проходившего в 70-х годах вокруг кадыриеведения.

Третий раздел диссертации, названный «Насущность и научно-теоретическое значение новых интерпретаций» охватывает период кадыриеведения с конца 80-х до конца 90-х гг. Здесь подчеркивается, что в трактовке художественного текста уже находят свое отражение характерные изменения в художественно-эстетической мысли. При этом отмечается, что в понимании и разъяснении его немаловажен также возраст исследователя.

Большую ценность в разъяснении художественного текста представляет использование биографических сведений о писателе, т. е. биографический метод. Так, произведения Х.Кадыри «Отам хакида» («Об отце»), «Қодирийнинг сўнги кунлари» («Последние дни Кадыри»), Н.Бокий «Қатлнома» («Книга казни») проливают свет на неизведанные стороны творчества Абдуллы Кадыри. В разделе, соответственно, изложены теоретические высказывания диссертанта о биографическом методе интерпретации.

Главу завершает анализ интерпретации творчества Кадыри зарубежными исследователями Э.Олвортом, Э.Наби, Х.Мурфи, И.Балдауф, Э.Клайнмихель и др.

В заключении обобщаются научно-теоретические выводы автора по содержанию диссертации.

SUMMARY

of the dissertation « The Problem of Interpretation in the Study of Uzbek Literature of the 20th century (based on Abdulla Kadriy's literary works)» by Karimov Bahodir Nurmetovich for the degree of Doctor of Philosophy (Philology) in the courses of the Contemporary Uzbek Literature and the Theory of Literature

The period of Uzbek literature of the 20th century is designated a flourishing period of a huge number of literary works had been created by prominent Uzbek writers. These works serve a valuable source for research in the history and the study of Uzbek literature.

Literary works by Abdulla Kadriy, an outstanding Uzbek writer of that period, best reflect the cultural development and literary life of the society of Uzbekistan in 1920-30s. Abdulla Kadriy's literary art and life mould the contemporary study of the subject ("qodiriyshunoslik" in Uzbek) included in the Uzbek national literature. Research in Kadriy's literary heritage is enormously important in order to comprehend the state of the study of Uzbek literature in the last century.

The dissertation dealing with the problem of interpretation of Kadriy's works comprises introduction, three chapters each consisting of three parts, conclusion and the bibliography.

Chapter I: "The Essence of Primordial Interpretations: Conflict and One-sidedness" expounds a brief history of hermeneutics. Such concepts of hermeneutics as "comprehension", "interpretation", and "pre-comprehension" are to be defined in this chapter and their theoretical role in the study of literature is revealed.

The investigation of interpretation on the contextual background of the novels "Ўткан кунлар" ("The Past Days") and "Меҳробдан чаён" ("The Scorpion of the Altar") by Kadriy is aimed at the problem of Uzbek literary criticism of 1920-30s and its relation to Kadriy's works. In this regard, the author of the dissertation narrates of the phenomenon of creative impulsiveness in the literary circles had taken place in 1920s, as well as the vulgar sociological interpretations that had apparently emerged in 1930s as a consequence of the totalitarian ideology.

Theoretical works by the scholars of the study of Uzbek literature S.Husain and M.Buzruk provide the basis for the analysis of this research.

Alongside with this, the views by a philosopher G.G.Gadamer, a literary critic M.M.Bakhtin, an aesthetic scholar Yu.Borev are concentrated on.

Methodological aspect of hermeneutics and the point of correlation of literature and political ideology have been considered important criteria, as well as the theoretical explanation of one-sidedness in the literary interpretation has

the theoretical explanation of one-sidedness in the literary interpretation has been attempted in this dissertation.

In Chapter II: "The Second Period of Interpretation of Abdulla Kadiri's Literary Works", the problem of literary interpretation in the study of the 20th century Uzbek literature is chronologically observed.

The gradual increase of political ideology in early 1960s that had inevitably influenced the study of Kadiri's literary works is distinctly evinced in literary texts of this period. Interpretations of literary texts of this period and Kadiri's novels in particular were measured to be a subject of a trite method of socialist realism, and the whole of his literary art was exposed to forcible attempts to elicit whatever flaws.

Literary pseudonyms that Kadiri signed numerous of his works complete the exposure of a plot. Thus, the research focuses on the interpretative misrepresentation occurred to some of the writer's pseudonyms.

A literary text is foremost a reflection of a writer's vision and his or her inner world. Most frequently, inaccuracy of literary interpretation results in distorted conclusions in the study of literature.

In this chapter, the aesthetic aspect of interpretations of Kadiri's satirical works is introduced, as well and theoretical arguments about the study of Kadiri's literary art of 1920s are set forth. In this concern, the author applies to literary critics such as Oibek, I.Sultanov, M.Koshjanov, A.Aliev, U.Normatov.

Chapter III: "Topical and Theoretical Importance of Updated Interpretations" covers the study of Kadiri's works of the period from the end of 1980s to late 1990s. Changes in aesthetic thinking typical for this period have been put in the foreground of the literary interpretation. In comprehending and interpreting of a literary text a researcher's age and experience are accentuated, as well.

The use of biographic facts of the author, i. e. the biographic method of the literary interpretation is valuable. Thus, "Отам ҳақида" (the son's memoirs of his father) and "Қодирийнинг сўнгги кунлари" ("Last Days of Kadiri") by H. Kadiri, "Қатлнома" ("The Execution Book") by N.Bokiy shed light upon the facts from Kadiri's life and literary art that had been unknown up to today. In compliance with this the researcher expounds his thoughts concerning the role of the biographic method.

Interpretations of Kadiri's works by foreign scholars E.Alworth, E.Nabi, Ch.Murphy, I.Baldauf, A.Kleinmichel, etc. completing this chapter are of particular noteworthiness.

Theoretical conclusion generalizing the content of the dissertation ends the research.

Босишга рухсат этилди 13.05.2002. Ҳажми 2,75 босма табак.
Бичими 60x84 1/16. Адади 60 нусха. Буюртма 170.
М.Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети
босмахонасида чоп этилди.